

STANISŁAW WIECH

<https://orcid.org/0000-0001-7057-2870>

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

STAN WOJENNY W KRÓLESTWIE POLSKIM (1861). PIERWSZE PRZYMIARKI

Abstrakt: Jednym ze skutków przegranej przez Rosję wojny krymskiej (1853–1856) było widoczne w Królestwie Polskim ożywienie polityczne. Liczne na początku lat sześćdziesiątych XIX w. demonstracje patriotyczno-religijne zmusiły władze rosyjskie do szukania sposobów powstrzymania polskich aspiracji politycznych, np. poprzez zaprowadzenie rządów wojskowo-policyjnych. Pierwsze przymiarki do wprowadzenia stanu wojennego w Królestwie Polskim i stanu oblężenia w Warszawie podjął w marcu 1861 r. namiestnik Michaił Gorchakow.

Abstract: One of the consequences of Russia's defeat in the Crimean War (1853–1856) was the visible political revival in the Kingdom of Poland. Numerous patriotic and religious demonstrations in the early 1860s forced the Russian authorities to seek ways to stop Polish political aspirations, for example, by imposing military and police rule. The first attempts to introduce martial law in the Kingdom of Poland and a state of siege in Warsaw were undertaken in March 1861 by Governor Mikhail Gorchakov.

Słowa kluczowe: historia XIX w., Królestwo Polskie w XIX w., stan wojenny 1861 r.

Keywords: history of the 19th c., Kingdom of Poland in the 19th c., 1861 martial law.

Stan wojenny, wprowadzony w Królestwie Polskim 14 października 1861 r.¹, niespełna rok później częściowo uchylony, a następnie przywrócony wraz z wybuchem powstania styczniowego, nie doczekał się ani całościowego opracowania, ani też gruntownych badań. W pracach naukowych wydanych przed wybuchem I wojny światowej,

¹ Wszystkie daty podane są według kalendarza gregoriańskiego.

a poświęconych dziejom powstania styczniowego czy też ustrojowi politycznemu Rosji oraz Królestwa Polskiego, zagadnienie to poruszane było tylko zdawkowo. Dla przykładu Nikołaj Berg (Nikolaj Berg) czy też Walery Przyborowski nie poświęcili w swoich opracowaniach temu problemowi osobnego miejsca², Antoni Okolski, profesor Szkoły Głównej, a następnie Uniwersytetu Cesarskiego w Warszawie, w swoim wielotomowym *Wykładzie prawa administracyjnego* kwestii stanu wojennego i władz wojenno-policyjnych poświęcił niewiele uwagi, wzmiankując o nich głównie w świetle aktów prawnych opublikowanych w organach urzędowych Królestwa Polskiego³. Ten rodzaj selekcji dokumentacji źródłowej może tym bardziej dziwić, że po zarządzie wojskowo-policyjnym w Królestwie Polskim pozostał niezwykle cenny, choć mało wykorzystywany w pracach historycznych i studiach prawniczych zbiór okólników, które w latach 1863–1866 wydali, głównie dla naczelników wojennych, namiestnik Fiodor Berg (Fëdor Berg) oraz generał-policmajster Fiodor Trepow (Fëdor Trepov)⁴. Warte uwagi jest także to, że wspomniany zbiór okólników wydanych w Warszawie w 1867 r., a więc tuż po likwidacji zarządu generała-policmajstra, opatrzonych niekiedy klauzulą tajności, został z polecenia Ministerstwa Spraw Wewnętrznych przygotowany i wydrukowany nakładem „typografii” Warszawskiego Okręgu Żandarmerii, w której zazwyczaj zlecano druk ściśle poufnych, przeznaczonych do użytku wewnętrznego instrukcji, raportów i rozkazów władz wojskowo-policyjnych.

Niewiele poza ustalenia Okolskiego wykroczył rosyjski prawnik i adwokat, członek Warszawskiego Okręgu Sądowego i Warszawskiej Izby sądowej Nikołaj Rejnke (Nikolaj Rejnke), autor *Przeglądu prawodawstwa Królestwa Polskiego*⁵. Inny natomiast rosyjski badacz, znawca prawodawstwa i poseł do II Dumy Państwowej Władimir Gessen (Vladimir Gessen) cały interesujący nas problem osadził na tle wszystkich praw wyjątkowych wprowadzonych i obowiązujących w Cesarstwie Rosyjskim. Gessen jednak, w odróżnieniu od dwóch wymienionych wyżej autorów studiów prawnych, być może także pod wpływem oskarżeń wyrażonych

² Zob.: Н.В. Берг, *Записки Н.В. Берга о польских заговорах и восстаниях. 1831–1862*, Москва 1873; W. Przyborowski, *Historia dwóch lat. 1861–1862. Część pierwsza. Rok 1861*, t. 3: *Czerwiec-grudzień*, Kraków 1894.

³ A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego oraz prawa administracyjnego obowiązującego w Królestwie Polskiem*, t. 2, Warszawa 1882, s. 325, 332.

⁴ *Сборник циркуляров военно-полицейского управления в Царстве Польском. 1863–1866 годов*, Варшава 1867.

⁵ Н. Рейнке, *Очерк законодательства Царства Польского*, Санкт-Петербург 1902, s. 87 i n.

przez posła do Dumy Filipa Nowodworskiego⁶, zwrócił uwagę, że ogłoszenia w czasie pokoju na początku lat sześćdziesiątych XIX w. stanu wojennego, podobnie jak stanu oblężenia, dokonano z naruszeniem przepisów, gdyż ich ustanowienie formalnie uzależnione było albo od wypowiedzenia Rosji lub przez Rosję stanu wojny, albo od prowadzenia działań militarnych z wrogiem zewnętrznym. Gessen, dostrzegając sprzeczności między praktyką a legislacją, umieścił obie kategorie stanu wyjątkowego w grupie funkcjonującego w państwie carów „fikcyjnego prawodawstwa wojennego”⁷. Niewiele więcej ponad ustalenia Gessena i ponad ten poziom ogólności wyszli Edward Grabowski i Henryk Konn, autorzy studiów poświęconych stanom wyjątkowym⁸.

Z przedwojennych prac warto natomiast wyróżnić pomijane w literaturze przedmiotu opracowanie źródłowe autorstwa Władimira Istomina (Vladimir Istomin), byłego nauczyciela języka rosyjskiego w wielu gimnazjach Królestwa Polskiego (Suwałki, Biała, Łomża, Warszawa), a następnie pracownika komitetu cenzury w Moskwie. Być może podczas krótkiego okresu pracy w MSW zapoznał się on z interesującą go dokumentacją urzędową i wydał w 1903 r. książkę pt. *Stan wojenny w Królestwie Polskim w czasie buntu 1863 roku i jego kolejne modyfikacje. Z aneksem dokumentów*⁹. Niestety Istomin nie posiadał odpowiedniego wykształcenia i przygotowania, dlatego też na kilkudziesięciu stronach swojego opracowania zamieścił różne wartości poznawczej rozporządzenia dotyczące stanu wojennego, bez właściwej selekcji, aparatu naukowego i bez należytego omówienia publikowanych źródeł. Mankamentem pracy Istomina jest także to, że prezentację dokumentów, rozpoczętą od odezwy wydanej 14 października 1861 r. przez namiestnika Królestwa Polskiego Karola Lamberta (Karl Lambert) do „Mieszkańców Królestwa Polskiego!” („Жители Царства Польского!”) — w niej ogłoszono wprowadzenie stanu wojennego — autor zamknął na roku 1863, pomijając kilka rozporządzeń generała-policmajstra Królestwa Polskiego. Ostatnim z opublikowanych przez Istomina dokumentów była wydana 31 grudnia 1863 r. w Siedlcach przez miejscowego naczelnika wojennego gen. Zachara Maniukina (Zahar Manûkin) „Odezwa do mieszkańców wsi i miast”¹⁰.

⁶ Zob. *О военном положении в Царстве Польском. Речь члена Государственной Думы депутата от [города] Варшавы Ф.И. Новодворского*, Санкт-Петербург 1907.

⁷ В.М. Гессен, *Исключительное положение*, Санкт-Петербург 1908, s. 197–198.

⁸ H.A. Konn, *Prawa wyjątkowe*, Warszawa 1909; E. Grabowski, *Z dziedziny teorii i praktyki stanów wyjątkowych*, Warszawa 1911.

⁹ В.А. Истомина, *Военное положение в Царстве Польском во время мятежа 1863 года и его последовательные видоизменения. С приложением документов*, Москва 1903.

¹⁰ Ibidem, s. 3–5, 41–49.

W okresie dwudziestolecia międzywojennego kwestię stanu wojennego z 1861 r. poruszano jedynie na marginesie kreślonych szerzej dziejów powstania styczniowego¹¹ czy też analiz systemu represji stosowanych przez władze rosyjskie w dobie niewoli narodowej¹². Pewną przeszkodą na drodze zgłębiania wiedzy był utrudniony dostęp do źródeł zgromadzonych w archiwach rosyjskich. Dopiero w drugiej połowie ubiegłego wieku bariery te udało się częściowo pokonać, a ważnym zasobem dokumentacyjnym uzupełniającym wiedzę na temat stanu wojennego w Królestwie Polskim stała się monumentalna edycja źródeł dotyczących powstania styczniowego, w tym m.in. publikacja korespondencji namiestników Królestwa Polskiego¹³. To m.in. dzięki tej edycji Franciszka Ramotowska w pracy *Rząd carski wobec manifestacji patriotycznych w Królestwie Polskim w latach 1860–1862* (1971) w miarę dokładnie przybliżyła okoliczności wprowadzenia stanu wojennego, jak też szerzej odniosła się do tego zagadnienia. Nie ulega wątpliwości, że praca ta do chwili obecnej jest najcenniejszym opracowaniem dla interesującego nas tematu, choć zaznaczyć należy, że obejmuje jedynie analizę wprowadzenia i funkcjonowania stanu wojennego w jego początkowym okresie. Słowem uzupełnienia dodać trzeba, że wiele cennych uwag do ustaleń Ramotowskiej wniósł także recenzyjny artykuł Władysława Sobocińskiego¹⁴. Niemniej jednak temat stanu wojennego ogłoszonego w Królestwie Polskim w 1861 r. nie doczekał się w badaniach historycznych odrębnego opracowania i nie został należycie wyjaśniony. Jeszcze słabiej wygląda prezentacja tego problemu z perspektywy badań dotyczących historii ustroju państwa polskiego¹⁵. Wskazaną lukę warto więc stopniowo wypełniać, zwłaszcza że o kwestię stanu wojennego w mniejszym lub większym stopniu zahaczają niemal wszystkie opracowania poświęcone sytuacji społeczno-politycznej Królestwa

¹¹ Por. J. Grabiec [J. Dąbrowski], *Powstanie styczniowe 1863–1864*, Warszawa-Kraków 1921.

¹² A. Próchnik, *Rządy wojennych generał-gubernatorów w epoce stanu wojennego*, w: idem, *Studia z dziejów polskiego ruchu robotniczego*, wybór K. Dunin-Wąsowicz, Warszawa 1958, s. 343–392.

¹³ *Powstanie styczniowe. Materiały i dokumenty*, t. 5: *Korespondencja namiestników Królestwa Polskiego z 1861 roku*, oprac. T. Fedosova, red. S. Kieniewicz, I. Miller, Wrocław-Warszawa-Kraków 1964 (dalej: *Korespondencja namiestników*).

¹⁴ W. Sobociński, *Represje wojskowo-policyjne i stan wojenny w Królestwie Polskim 1861–1862 r. (na marginesie pracy F. Ramotowskiej, Rząd carski wobec manifestacji patriotycznych w Królestwie Polskim w latach 1860–1862, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971)*, PH 64, 1973, 2, s. 389–402.

¹⁵ Zob. *Historia państwa i prawa Polski*, red. J. Bardach, t. 4: *Od uwłaszczenia do odrodzenia państwa*, Warszawa 1982, s. 149.

Polskiego lat sześćdziesiątych XIX w., jednak bez aspiracji zgłębienia poruszanego zagadnienia.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie genezy ogłoszenia stanu wojennego w Królestwie Polskim, a ściślej mówiąc przybliżenie nieznanego w literaturze przedmiotu, a opracowanego przez namiestnika Królestwa Polskiego Michaiła Gorczakowa (Mihail Gorčakov) projektu wprowadzenia go w marcu 1861 r. W tym przypadku pomocna dla nowych ustaleń stała się odnaleziona w moskiewskim Archiwum Państwowym Federacji Rosyjskiej szczerkowo zachowana korespondencja urzędowa władz Królestwa Polskiego, w tym m.in. przechowywane w zespole Tajnego Archiwum III Oddziału Własnej Jego Cesarskiej Mości Kancelarii rozporządzenia namiestnika Gorczakowa z marca 1861 r. dotyczące planu ogłoszenia w Królestwie Polskim stanu wojennego, w Warszawie zaś stanu oblężenia¹⁶.

*

Po upadku powstania listopadowego stan wojenny niemal na stałe wpleciony został w ustrój polityczny Królestwa Polskiego. Choć niejasne i słabo zbadane są kwestie zarówno jego ogłaszania, jak i odwoływania (1831, 1833, 1848, 1856, 1858)¹⁷, to jednak nie ulega wątpliwości, że do końca lat pięćdziesiątych XIX w. mieszkańcy Królestwa Polskiego permanentnie obcowali z rygorami stanu wojennego¹⁸. Abstrahując od problemu łagodzenia wraz z „odwilżą posewastopolską” znamienych dla epoki paskiewiczowskiej przepisów wojennych¹⁹ oraz pomijając kwestię zachowania niektórych jego reliktyw — np. urzędu warszawskiego

¹⁶ „Распоряжения наместника Царства Польского князя Горчакова с объявлением указа Александра II от 25 февраля 1861 г. о введении в Царстве Польском военного положения (копия) и о введении в г. Варшаве осадного положения”, Государственный Архив Российской Федерации (dalej: ГАРФ), ф. 109 Секретный Архив III Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, оп. 2а, дело (dalej: д.) 364, к. 1–10.

¹⁷ Zob.: „Rozkaz ministra wojny dotyczący zniesienia urzędów naczelników wojennych w guberniach Królestwa Polskiego i ustanowienia komendantów wojennych z innymi uprawnieniami, oraz informacja o liczbie urzędników przeznaczonych do zarządów komendanckich z 19 IV 1858”, AGAD, 227, Komisja Województwa Mazowieckiego/Rząd Gubernialny Warszawski, sygn. 7681, s. 1–10; *Dziennik Praw [Królestwa Polskiego]*, t. 15, s. 32–36, 224–229, t. 34, s. 206–211; „Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego” 1856, 94, s. 633–634; W. Sobociński, op. cit., s. 399.

¹⁸ Zob. M. Rutkowski, *Kontrola społeczeństwa Królestwa Polskiego w pierwszych latach po upadku Powstania Listopadowego*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 17, 2004, s. 37–53.

¹⁹ Zob. T. Demidowicz, *Carska polityka ustępstw wobec społeczeństwa Królestwa Polskiego w okresie odwilży posewastopolskiej (1856–1860/1861)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia” 46/47, 1991/1992, s. 229–239.

wojennego generała-gubernatora²⁰, stwierdzić należy, że główną pobudką zrodzenia się w kręgach władz rosyjskich pomysłów ponownego zaostżenia przepisów wojskowo-policyjnych oraz wprowadzenia stanu wojennego było śledzone z niepokojem ożywienie polityczne na ziemiach polskich, w tym szczególnie trudne do opanowania i kontrolowania manifestacje patriotyczno-religijne. Jedną z największych była demonstracja upamiętniająca trzydziestą rocznicę bitwy grochowskiej (25 II 1861), po której szybko doszło do kolejnego wystąpienia ulicznego (27 II). W jego trakcie wojsko wyprowadzone na ulice Warszawy otworzyło ogień do demonstrantów, zabijając pięciu uczestników wystąpień²¹. Wydarzenia te miały bezpośredni wpływ na pojawienie się planów siłowego spacyfikowania ulicznych nieporządków oraz ogłoszenia stanu wojennego, który początkowo zamierzano wprowadzić w marcu 1861 r., choć ostatecznie zdecydowano się na to ponad pół roku później (14 X 1861).

Powszechnie przyjmuje się, i ma to swoje uzasadnienie w dokumentacji źródłowej, że w pierwszych dniach po krwawych zajściach, do których doszło 27 lutego 1861 r. na ulicach Warszawy, namiestnik Królestwa Polskiego książę Michał Górczakow, pod wpływem wywieranej presji (protestów i skarg składanych osobiście przez przedstawicieli polskiej arystokracji i burżuazji), skłonny był w sposób koncyliacyjny rozładować powstałe napięcie społeczne. O szukaniu kompromisu świadczyć mogą m.in. wydany przez niego rozkaz wycofania z ulic wojska i policji, wyrażone pozwolenie na uroczysty pogrzeb pięciu poległych manifestantów, zgoda na utworzenie Delegacji Miejskiej²², przy której Straż Bezpieczeństwa miała zapewnić spokój i porządek w stolicy Królestwa, usunięcie

²⁰ „Об упразднении должности Варшавского военного генерал-губернатора”, AGAD, 196, Sekretariat Stanu Królestwa Polskiego, sygn. 1903, k. 1–72; F. Ramotowska, *Zarząd Wojennego Generał-Gubernatora Warszawskiego*, w: *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zasobie*, t. 2: *Epoka porozbiorowa*, red. eadem, Warszawa 1998, s. 427–432.

²¹ Szerzej na temat demonstracji warszawskich zob.: A. Giller, *Manifestacje Warszawy 1861 r.*, wyd. J. Sokulski, Stanisławów 1908; *Manifestacje warszawskie w 1861 r. Z dodatkiem „Śpiewów nabożnych” (1861)*, Warszawa 1916; J. Komar, *Warszawskie manifestacje patriotyczne 1860–1861*, Warszawa 1970; S. Kieniewicz, *Warszawa w powstaniu styczniowym*, Warszawa 1983; F. Ramotowska, *Warszawa przedstyczniowa. Przebudzenie: „rewolucja moralna”*, oprac. D. Lewandowska, M. Osiecka, Warszawa 2018.

²² W skład powołanej 27 lutego 1861 r. Delegacji Miejskiej weszło 14 członków, w tym m.in.: bankier Leopold Kronenberg, pisarz Józef Ignacy Kraszewski, lekarz Tytus Chałubiński, fotograf Karol Beyer, kupiec Franciszek Ksawery Szlenkier, bankier Mathias Rosen, dziennikarz Józef Kenig, ksiądz Józef Stecki, szewc Stanisław Eugeniusz Hiszpański, urzędnik Jakub Lewiński, adwokat August Trzetrzewiński, S. Kieniewicz, *Warszawa w powstaniu*, s. 59–60.

z urzędu zniechęconego oberpolicmajstra Fiodora Trepowa czy wreszcie złożona, choć z pewnymi oporami, obietnica przekazania carowi zreagowanego przez Delegację Miejską i Towarzystwo Rolnicze adresu²³.

Zapewne z powodu ważnych przekazów świadczących o szukaniu przez namiestnika pojednawczych rozwiązań mniejszą uwagę zwraca się na to, że równoległe z ustępstwami Gorczakow podejmował i rozważał działania stojące w sprzeczności do okazywanej na zewnątrz chęci znalezienia kompromisu. Już 28 lutego, a więc dzień po krwawych zajściach, skierował do cara Aleksandra II prośbę o zezwolenie na ogłoszenie w razie potrzeby w Warszawie stanu oblężenia²⁴. Po otrzymaniu zgody w kolejnych listach do władcy Rosji wielokrotnie zapowiadał, że przy każdej próbie powtórzenia się podobnych nieporządków nie zawaha się przed użyciem siły zbrojnej oraz wprowadzeniem stanu wyjątkowego.

Do radykalnych rozwiązań zachęcał namiestnika także car. Tydzień po krwawych wydarzeniach w adresowanym do Gorczakowa telegramie nakazywał odebranie mieszkańcom Królestwa Polskiego broni oraz, jeśli zajdzie taka potrzeba, zbombardowanie Warszawy (5 III 1861). Kilka dni później (9 III) przekazał namiestnikowi instrukcję postępowania w warunkach wzmoczonego nadzoru policyjno-wojskowego, nakazując przy tym śledzenie członków Towarzystwa Rolniczego oraz wydalenie studentów przybyłych do Królestwa z uniwersytetów rosyjskich²⁵. W ocenie Gorczakowa przesłana 9 marca 1861 r. instrukcja nie tylko przygotowała grunt pod nowe rozwiązania, ale także pośrednio wyrażała wolę cara ustanowienia porządku poprzez „wprowadzenie do Królestwa Polskiego

²³ Dzień po krwawych zajściach w Warszawie (28 lutego) Delegacja Miejska wraz z przedstawicielami Towarzystwa Rolniczego przedłożyła namiestnikowi Królestwa Polskiego Gorczakowowi adres skierowany do cesarza Aleksandra II, w którym oświadczano, „że życzenia kraju tym są gorętsze, że w rodzinie ludów europejskich on tylko jeden pozbawiony jest tych koniecznych warunków bytu, bez których żadna społeczność dojść nie może do poznania celów, dla których ją Opatrzność do życia powołała”, *ibidem*.

²⁴ W liście do cara z 28 lutego 1861 r. Gorczakow pisał m.in.: „Teraz [w Warszawie] panuje całkowity spokój, ale [w najbliższym czasie] oczekuję bardzo dużych nieporządków i proszę o zgodę na ogłoszenie w mieście w sytuacji skrajnej stanu oblężenia” („Теперь все спокойно, но ожидаю весьма больших беспорядков, испрашиваю разрешения в случае крайности объявить город в осадном положении”). Tego samego dnia car odpowiedział: „Ogłoszenie stanu oblężenia Warszawy pozostawiam Waszemu uznaniu” („Объявление осадного положения Варшавы представляю вашему усмотрению”), *Донесения кн. М.Д. Горчакова и повеления Александра II в 1861 г.*, „Русская Старина” 36, 1882, 12, s. 554; *Korespondencja namiestników*, s. 6–7.

²⁵ F. Ramotowska, *Rząd carski wobec manifestacji patriotycznych w Królestwie Polskim w latach 1860–1862*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1971, s. 62–63.

stanu wojennego, zaś w Warszawie stanu oblężenia”²⁶. Mimo tak wyraźnej zachęty Gorczakow zwlekał z decyzją, czekając na rozwój wypadków, choć w tym samym czasie uczynił także wiele kroków zbliżających go do ogłoszenia „военного положения”.

O gotowości zastosowania proponowanych rozwiązań świadczyły wstępne i dokonywane w dyskrekcji przygotowania. Namiestnik, zakładając możliwość zbombardowania miasta, zapewnił bezpieczeństwo własnej rodzinie, wysyłając żonę i córkę za granicę, do Drezna. Za radą zwierzchnika lub wiedzeni tylko własnym instynktem podobnie uczynili podlegli mu generałowie. W obawie przed nieznanym rozwojem wydarzeń zabezpieczono także ważną dokumentację, którą z rozkazu namiestnika wywieziono do Cytadeli. Podobnie uczyniono z będącymi w dyspozycji Gorczakowa kosztownościami oraz pieniędzmi (ok. 600 tys. złp), które intendentura przechowywała w banku. W tym czasie Cytadela stała się gwarantem bezpieczeństwa złożonych tu depozytów oraz docelowym miejscem przeprowadzek wielu Rosjan, którzy w trosce o lepsze samopoczucie postanowili opuścić mieszkania położone w centrum miasta²⁷. Przekonanie o uzyskaniu za murami twierdzy należytej ochrony wzmacniała wiadomość o wydanym przez Gorczakowa rozkazie utrzymania Cytadeli w „każdej sytuacji”.

Wzmocnieniu uległa także ochrona osoby namiestnika. Zamek, będący miejscem jego służby i zamieszkania, zmieniono niemal w koszary, zwiększając strażę oraz liczbę zakwaterowanych tu żołnierzy (cztery roty piechoty, sotnia kozaków i cztery działa)²⁸. W celu utrudnienia dostępu do zamku z rozkazu namiestnika postanowiono także zamurować krużganek prowadzący do kościoła św. Jana.

Najmocniejszym jednak dowodem przemawiającym za tym, że wkrótce po wydarzeniach lutowych plany wprowadzenia stanu wojennego zamierzano wcielić w życie, były rozkazy i polecenia dotyczące dyslokacji wojsk rosyjskich w Królestwie Polskim²⁹. Gorczakow systematycznie

²⁶ „Распоряжения наместника”, ГАРФ, ф. 109, оп. 2а, д. 364, к. 2–3.

²⁷ A. Giller, op. cit., s. 216; W. Przyborowski, *Historia dwóch lat. 1861–1862. Część pierwsza. Rok 1861, t. 2: Styczeń–maj*, Kraków 1893, s. 97; F. Ramotowska, *Rząd carski*, s. 61–62.

²⁸ K. Groniowski, *Dowództwo rosyjskie wobec manifestacji warszawskich 1861 roku*, PH 52, 1961, 4, s. 730.

²⁹ Aleksander II w liście do Gorczakowa z 5 marca 1861 r. nakazywał wzmocnienie sił zbrojnych w całym Królestwie. „Ministrowi wojny — pisał — rozkazałem wprowadzenie do Królestwa brygadę husarską z 1. Dywizji i całą 2. Dywizję piechoty. Znad Donu [rozkazałem] skierować do waszej dyspozycji 4 pułki. Miasta Warszawy nie odstępować pod żadnym pozorem. W razie potrzeby bombardować z Cytadeli”, *Korespondencja namiestników*, s. 23.

powiększał stan liczebny stacjonującego w Warszawie garnizonu, który w połowie marca 1861 r. liczył już ok. 15 tys. żołnierzy, a jeszcze kilka tygodni wcześniej zaledwie 10 tys. Dla przebywających w stolicy Królestwa Polskiego wojsk, rozrzuconych dotąd w 17 miejscach stacjonowania, wyznaczono 9 marca 1861 r. osiem punktów zbornych na wypadek wszczęcia w mieście alarmu (Cytadela, zamek, plac Saski, plac Krasińskich, plac Trzech Krzyży, Belweder, Łazienki, Dworzec Wiedeński). Wyznaczone dla tych miejsc koncentracji zgrupowania, w sytuacji krytycznej miały utrzymać strategiczne punkty miasta oraz przemieszczać się w kierunku centrum zarządzania, czyli na zamek. Uliczne marszruty wojsk miała wreszcie ułatwić wydana przez namiestnika tydzień później odezwa do mieszkańców Warszawy, zakazująca zgromadzeń na placach i ulicach (16 III). W odezwie Gorczakow ostrzegał: „Mieszkańcy Warszawy! Usłuchajcie mojej przestrogi, nie zmuszajcie mnie do użycia środków bolesnych, w celu zniweczenia nieporządków siłą zbrojną”³⁰.

Równoległe ze wzmacnianiem garnizonu stołecznego systematycznie, i to już od kilku miesięcy, prowadzono przegrupowania wojsk, powiększając stan liczebny żołnierzy skoszarowanych na prowincji Królestwa Polskiego³¹. Szacuje się, że od jesieni 1860 r. do marca 1861 przerzucono do Królestwa ok. 25 tys. żołnierzy³². Odpowiednio wzmocniona stacjonująca tu armia rosyjska oraz wydawane dla garnizonu warszawskiego nowe rozporządzenia stały się głównym gwarantem wcielenia w życie szykowanych projektów. Niejasne pozostawały natomiast wymagające rozstrzygnięcia kwestie dotyczące wyznaczenia terminu ogłoszenia stanu wojennego, dopasowania tej decyzji do panujących i sprzyjających takiemu rozwiązaniu warunków oraz znalezienia pretekstu czy też podania oficjalnego powodu zaprowadzenia rządów wojskowo-policyjnych.

Wiele wskazuje na to, że w swoich rachubach Gorczakow podjęcie ostatecznej decyzji uzależniał od splotu trzech trudnych do przewidzenia czynników, które w najbliższych dniach, tj. w okolicach połowy marca, nakładając się na siebie, mogły przesądzić o dalszym rozwoju wypadków.

³⁰ *Odezwa Namiestnika Królestwa do mieszkańców m. Warszawy*, „Kurier Warszawski” 1861, nr 71; J. Komar, op. cit., s. 88–89; F. Ramotowska, *Rząd carski*, s. 66.

³¹ W 1861 r. do Królestwa Polskiego przerzucono m.in. kilka brygad z 1. Dywizji Kawalerii stacjonującej w guberni kowieńskiej i kurlandzkiej oraz kilka brygad z 2. Dywizji Kawalerii stacjonującej w guberni podolskiej. Ponadto z guberni mińskiej wysłano kilka pułków piechoty z 2. Dywizji Piechoty, z guberni mińskiej 2. Brygadę Artylerii Polowej, z guberni zaś wołyńskiej 7. Brygadę Artylerii Polowej, 7. Dywizję Piechoty i 7. Batalion Strzelców, zob. *Вспомогательный отчет о действиях военного министерства за 1861 год*, Санкт-Петербург 1863, s. 16–17, 49–50, 65, 73–74.

³² K. Groniowski, op. cit., s. 726–729.

Pod uwagę brał dynamikę nastrojów społecznych mieszkańców Warszawy, która po krwawych zajściach lutowych mogła podążyć drogą eskalacji antyrządowych wystąpień. Nie mniej ważna była reakcja społeczeństwa na wyczekiwaną odpowiedź cara w sprawie adresu Delegacji Miejskiej. W tym przypadku namiestnik rozważał możliwość rozładowania narosłego napięcia. Ostatnią wypadkową, najłatwiejszą do przewidzenia, ale niekorzystną dla uspokojenia umysłów społecznych i politycznych, były następstwa rozwiązania Delegacji Miejskiej oraz wycofania się z poczynionych ustępstw, czego domagały się władze petersburskie i co namiestnik Królestwa zamierzał uczynić także z własnej inicjatywy.

W grę wchodził jeszcze jeden czynnik, o którym Gorczakow nie wspominał, a który mógł wpływać na podjęte decyzje. Była nim presja czasu. Jeśli stan wojenny miał w założeniu uśmierzyć spodziewaną w okolicach połowy marca falę wzburzenia politycznego i zapobiec antyrosyjskim wystąpieniom, to termin jego wprowadzenia mógł być skorygowany przez kalendarz świąt wielkanocnych. Wprowadzenie i egzekwowanie wojennych rygorów w Wielkim Tygodniu mogło napotkać na zwiększony i religijnie podsycony opór, czego starano się unikać. Niedziela Palmowa, rozpoczynająca w Kościele katolickim Wielki Tydzień, przypadała 24 marca. Poprzedzające ją dni można zatem uznać za krańcowe, które w rosyjskich projektach ogłoszenia stanu wojennego namiestnik zapewne uwzględniał.

Mimo bacznej obserwacji nastrojów społecznych władze Królestwa Polskiego nie dostrzegły symptomów tak pożądanego i wyczekiwanego uspokojenia umysłów. Nieustannie rejestrowano w Warszawie większe lub mniejsze manifestacje i wystąpienia uliczne. Do wzburzenia nastrojów dodatkowo przyczyniła się odpowiedź cara na adres zredagowany przez członków Delegacji Miejskiej i Towarzystwa Rolniczego. Aleksander II, odnosząc się do polskich postulatów, oficjalnie informował Gorczakowa: „Przeczytałem petycję, którą Mi nadesłałeś. Powinienem ją uważać za żadną i nie była, pewna bowiem liczba osób, pod pozorem nieporządków wywołanych na ulicy, przywłaszcza sobie samowolnie prawo potępiania wszelkich działań Rządu”³³. Zrównanie Delegacji Miejskiej, występującej w imieniu ponad 200 tys. mieszkańców Warszawy, oraz delegacji Towarzystwa Rolniczego, obdarzonej mandatem zaufania ok. 5 tys. polskich ziemian, z głosem „pewnej liczby osób” odebrane zostało z dezaprobatą i oburzeniem³⁴, tym bardziej że w zakończeniu krótkiej odpowiedzi car

³³ „Kurier Warszawski” 1861, nr 69.

³⁴ С. Панютин, *События предшествовавшие восстанию в Польше в 1861 г. (Записка С. Панютина)*, „Русская старина” 110, 1902, 5, s. 275.

przypominał, iż w „żadnym razie nieporządkom faktycznym pobłażać nie będą”. Zastanawiające jest także to, że sporządzoną i wysłaną 9 marca przez cara odpowiedź władze Królestwa Polskiego zdecydowały się upublicznić na łamach warszawskiej prasy dopiero 14 marca, a Gorczakow próbował nawet odwlec tę decyzję na później³⁵. Być może tych kilka dni zwłoki potrzebnych było do zakończenia prac związanych z przygotowaniem do ogłoszenia stanu wojennego.

Wiele wskazuje na to, że podjęta przez namiestnika inicjatywa wprowadzenia stanu wojennego mocno łączyła się z problemem rozwiązania Delegacji Miejskiej i Towarzystwa Rolniczego. Na taką potrzebę wskazywał minister wojny Dmirtij Milutin (Dmitrij Milûtin)³⁶. Usilnie domagał się tego także Aleksander II, który w instrukcji z 9 marca zalecał śledzenie członków Towarzystwa Rolniczego, a telegramem z 18 marca po raz kolejny wskazywał na pilną potrzebę likwidacji Delegacji Miejskiej, wypytując namiestnika, czy została już rozwiązana³⁷. W odpowiedzi udzielonej następnego dnia Gorczakow prosił o kilka dni zwłoki, twierdząc, że „w chwili obecnej ona [Delegacja] jest pożyteczna, gdyż nie dopuszcza do [organizowania] demonstracji”³⁸. Radykalnych i siłowych rozwiązań domagali się także współpracownicy Gorczakowa — wojenny generał-gubernator Stiepan Paniutin (Stepan Panûtin)³⁹ oraz generałowie Włodzimierz Semeka (Vladimir Semeka), Sergiusz Wiesielitski (Sergej Vese-litckij), Paweł Kotzebue (Pavel Kocebu) i Mikołaj Sinielnikow (Nikolaj Sinel'nikov)⁴⁰. Wywierana presja, słane ponaglenia i szukany pretekst do natychmiastowego rozwiązania Towarzystwa i Delegacji Miejskiej coraz bardziej skłaniały Gorczakowa do sięgnięcia po środki ostateczne. Upatrując w siłowych rozwiązaniach sposobu na wyhamowanie fali społecznego niezadowolenia oraz wyeliminowania instytucji mogącej stać się siłą sprawczą przyszłych problemów i konfliktów, namiestnik miał okazję upiec na jednym ogniu kilka pieczeni. W grę wchodziło bowiem

³⁵ W liście z 13 marca przekazał carowi, że o treści otrzymanej odpowiedzi ustnie poinformował pięć osób składających adres i równocześnie prosił o dodatkowych kilka dni zwłoki na jej upublicznienie, co tłumaczył obawą przez wybuchem niepożądanego w tym momencie społecznego niezadowolenia. Car w odpowiedzi kategorycznie nakazał opublikowanie reskryptu do powszechnej wiadomości, *Донесения кн. М.Д. Горчакова*, s. 559.

³⁶ Zob. Д.А. Милютин, *Воспоминания. 1860-1862*, Москва 1999, s. 76.

³⁷ W. Przyborowski, op. cit., t. 2, s. 239; *Korespondencja namiestników*, s. 56.

³⁸ „в настоящую минуту она [Делегация] полезна, не допуская демонстрации”, *Донесения кн. М.Д. Горчакова*, s. 561.

³⁹ С. Панютин, op. cit., s. 273-274.

⁴⁰ Н.П. Синельников, *Записки сенатора Н.П. Синельникова*, ч. 5. (*Продолжение*), „Исторический Вестник” 60, 1895, 4, s. 51; F. Ramotowska, *Rząd carski*, s. 62.

jeszcze spełnienie wysuniętego przez Aleksandra II żądania zlikwidowania komitetu kwestującego na rzecz wybudowania okazałego pomnika dla pięciu ofiar ulicznych demonstracji.

Z zachowanej korespondencji namiestnika wynika, że myśl o potrzebie wprowadzenia w Królestwie Polskim stanu wojennego, w Warszawie zaś stanu oblężenia, mimo czynionych już znacznie wcześniej przygotowań ostatecznie dojrzała między 19 a 21 marca 1861 r.⁴¹ Oba wymienione stany wyjątkowe miały zostać publicznie ogłoszone prawdopodobnie 22 marca. Gorczakow, wyjaśniając motywy podjętej decyzji, zwracał uwagę na trzy wspomniane już wyżej czynniki, które przesądzały w jego ocenie o konieczności zaprowadzenia rządów wojskowych. Wskazując na rozwój nastrojów społecznych podkreślił, że pojawiające się od lata 1860 r. w Warszawie „oznaki wzburzenia umysłów”, które za sprawą „nieprawomyślnych ludzi i wrogów wszelkiego porządku społecznego” wzniecała przede wszystkim młodzież szkolna⁴², doprowadziły do tragicznych wydarzeń i do chwili obecnej nie udało się ich uspokoić i opanować. Zwrócił także uwagę, że przez długi czas „rząd miał nadzieję, iż nie odwołując się do skrajnych środków i nie zważając także na uliczne wzburzenia i wynikające stąd nieporządki, swoją cierpliwością doprowadzi do uspokojenia ludu”⁴³. Ponieważ rachuby te okazały się płonne,

⁴¹ Jeszcze 16 i 18 marca Gorczakow informował cara, że „umiarkowani [Polacy] nadal wpływają na umysły [społeczeństwa] i można mieć nadzieje na sukces [tych zabiegów]”. Natomiast 21 marca car kategorycznie ponowił postulaty w sprawie rozwiązania Komitetu na rzecz budowy pomnika oraz likwidacji Delegacji Miejskiej, którą, jak pisał „uznając za zdecydowanie szkodliwą i z tych powodów żądam, aby była jak najszybciej rozwiązana”. Tego samego dnia Gorczakow zapewnił cara, że nazajutrz zlikwiduje Delegację i że nie dopuści do wystawienia pomnika dla poległych, *Донесения кн. М.Д. Горчакова*, s. 560–562.

⁴² „С лета прошлого 1860 года начали проявляться в Варшаве признаки брожения умов. Люди неблагонамеренные, враги всякого общественного порядка, обратили вредное влияние свое преимущественно на школьную молодежь, и до того взволновали ее, что разрушили спокойствие и надежду семейств и сделали ее бичем общества”, „Распоряжения наместника”, ГАРФ, ф. 109, оп. 2а, д. 364, к. 1. Bardzo zbieżne opinie na temat roli młodzieży szkolnej w wywoływaniu nieporządków w stolicy Królestwa Polskiego wyrażał warszawski wojenny generał-gubernator Stiepan Paniutin, С. Панютин, *op. cit.*, s. 268–270.

⁴³ „Правительство надеялось, не прибегая к крайним мерам, не смотря даже на уличные волнения и возникшие от того беспорядки, что оно долготерпением своим успеет успокоить народ с помощью людей, которые, казалось, имели на него влияние; но люди эти на благоразумие которых правительство рассчитывало остались большею частью равнодушными, а некоторые из них — пользуясь таким положением, первые предъявили, не имея к тому никакого права, разные требования. Разумеется правительство не могло согласиться на требования таким образом заявленные”, „Распоряжения наместника”, ГАРФ, ф. 109, оп. 2а, д. 364, к. 1.

dlatego też nieefektywność dotychczasowej, to jest łagodnej polityki, mającej doprowadzić do uspokojenia społecznego, stała się w ocenie Gorczakowa pierwszą przesłanką przemawiającą za koniecznością wprowadzenia stanu wojennego.

W dalszej części wysuwanych argumentów Gorczakow zwrócił uwagę na krytycznie oceniony udział i rolę członków Delegacji Miejskiej oraz Towarzystwa Rolniczego w pracach i wysiłkach rządu na rzecz zaprowadzenia spokoju publicznego. „Ludzie ci — wyjaśniał, na których rozwagę liczył rząd, w większości okazali się obojętni, a niektórzy z nich, wykorzystując sytuację jako pierwsi, nie mając do tego żadnego prawa, wysunęli różnego rodzaju żądania [polityczne]. Zrozumiałe jest, że rząd nie mógł zgodzić się na przedstawione w taki sposób żądania”⁴⁴. Nadużycie uprawnień przez Delegację Miejską oraz przez Towarzystwo Rolnicze w sposób pośredni dowodziło potrzeby likwidacji niesubordynowanych instytucji. Ich zamknięcie, jak też spacyfikowanie spodziewanego wybuchu niezadowolonia znacznie łatwiej można było przeprowadzić z wykorzystaniem rygorów stanu wojennego.

Ostatnim problemem rozważanym przez namiestnika była kwestia okoliczności i terminu zaprowadzenia rządów wojskowych. Gorczakow przyznał się, że długo odkładał myśl o wykorzystaniu otrzymanego 9 marca z rąk cara przyzwolenia oraz wytycznych dotyczących wprowadzenia stanu wojennego i stanu oblężenia w Warszawie. „Zgodnie z życzeniem Jego Cesarskiej Mości — wyjaśniał — ukazu cesarskiego [o stanie wojennym] nie ogłosiłem, lecz wydarzenia i nieporządki stwarzające kolejne problemy pokazały w końcu, że łaskawość tylko zwiększa hardość burzycieli porządku i że w końcu nastał czas, aby przy użyciu siły i srogości ograniczyć rozpalanie emocji. Z tych też powodów ogłaszam [teraz] ten ukaz [o stanie wojennym] i przystępuję do jego wykonania”⁴⁵.

Otrzymany 9 marca z Petersburga „cesarski ukaz ogłaszający stan wojenny”, podobnie jak wydana dla naczelników i komendantów wojennych specjalna instrukcja (oba akty zawierały szczegółowy zestaw rozporządzeń, które planowano ogłosić oraz ustanowić w Królestwie Polskim), stały się dla namiestnika główną wykładnią porządku, jaki należało zaprowadzić na czas rządów wojskowo-policyjnych. Niestety, w zachowanej korespondencji omawiającej wprowadzenie stanu wojennego nie

⁴⁴ Ibidem, k. 2.

⁴⁵ „Сообразуясь благосердию Государя Императора, высочайшего указа этого я не объявлял, но происшествия и беспорядки, показали наконец, что снисхождение увеличивают дерзость нарушителей порядка и что, за тем, наступило время обуздания разгоревшихся страстей мерами силы и строгости, и потому объявлено сей указ и приступаю к исполнению оногo”, *ibidem*, k. 3.

odnaleziono ukazu cesarskiego oraz instrukcji wydanej dla naczelników i komendantów wojennych. Niemniej jednak Gorczakow, przedstawiając w kilkunastu punktach (dziewięciu dla stanu wojennego i ośmiu dla stanu oblężenia) ogólne zasady i przepisy, którymi miały kierować się władze wojskowe oraz wymieniając najważniejsze zmiany ustrojowe, mające nastąpić wraz z wprowadzeniem stanu wojennego i stanu oblężenia, przekazywał przy okazji treść poszczególnych artykułów ukazu oraz przepisów instrukcji. Poczynione odniesienia pozwalają w miarę dokładnie zapoznać się z charakterem planowanego rygoru wojennego, tym bardziej że w głównych założeniach był on analogiczny do tego, który wprowadzono pół roku później. Od razu zaznaczyć należy, że w najważniejszych kwestiach prawnych dotyczących umocowania rządów wojennych i ustanowienia systemu wojskowych represji odwoływano się głównie do piątej części *Zbioru przepisów wojskowych* (wydanie z 1855 r.), zawierającej przepisy *Wojskowego kodeksu karnego* (*Устав военно-уголовный*)⁴⁶.

Gorczakow, zapowiadając wprowadzenie stanu wojennego, w pierwszej kolejności przypominał, że zgodnie z artykułem 17 cesarskiej instrukcji wszelkie „rozkazy głównego dowódcy Armii [Czynnej — tj. namiestnika] w guberniach i okręgach, w których ogłoszono stan wojenny, mają być wykonywane jak osobiste rozkazy cesarskie”. Przypominał także, że na mocy artykułu 20 „gubernie i okręgi, w których cesarskim ukazem ogłoszono stan wojenny, znajdują się w zakresie spraw zarządu policyjnego i wszystkich spraw wojskowych w pełnej zależności od głównego dowódcy [namiestnika]”. Tenże dowódca w myśl 22 artykułu cesarskiego ukazu miał prawo „odbierania władzy przynależnej funkcjonariuszom miejskiej i ziemskiej policji, przekazywania winnych sądom wojennym”, „zatwierdzania wyroków sądów wojennych”, jak też wydawania rozkazów dotyczących wykonania zatwierdzonych wyroków. Kolejny, 23 artykuł tegoż dokumentu podkreślał natomiast, że jurysdykcji sądów wojennych utworzonych przy Armii [Czynnej] „podlegają wszyscy mieszkańcy guberni i okręgów, w których wprowadzono stan wojenny oraz żołnierze i funkcjonariusze policji miejskiej i ziemskiej”⁴⁷.

⁴⁶ *Свод военных постановлений*, cz. 5, *Устав военно-уголовный*, ks. 1–2, Санкт-Петербург 1855. Zob. też А.И. Висковский, *Полный систематический указатель свода военных постановлений изд. 1859 и 1869 гг. и краткий указатель свода законов Российской империи*, Санкт-Петербург 1894, s. 55.

⁴⁷ „Приказания главнокомандующего в армии, в губерниях и областях объявленных в военном положении, исполняются как именные высочайшие повеления /§ 17-й наказа/. Губернии и области, объявленные в военном положении по управлению полицию и доставлению всех воинских потребностей состоят

Odwołując się z kolei do artykułu 734 *Wojskowego kodeksu karnego* (WKK) przypomniano, że sądom wojennym „na podstawie pełnych praw wojskowych podlegają szpiegdy i wszyscy mieszkańcy”. Uściślając dalsze rygory stanu wojennego zakładano, że zgodnie z artykułem 736 tych samych przepisów WKK w wyłącznej kompetencji wojskowych sądów polowych pozostaną sprawy dotyczące „zdrady i buntu, braku posłuszeństwa, szpiegostwa, rozboju, grabieży i przemocy”⁴⁸.

W świetle wyjaśnień Gorczakowa preferowanie ustawodawstwa wojskowego oznaczało, że mieszkańcy Królestwa Polskiego za przestępstwa polegające na „jawnym sprzeciwie lub buncie mieszkańców miast i okręgów zajętych przez armię”, za „niszczenie aprowizacji armii oraz za wszelkiego rodzaju zamierzone działania, mające na celu uszkodzenie lub utrudnianie przemieszczania się wojsk lub odnoszenia przez nie sukcesów”, będą na mocy postanowień artykułu 608 WKK skazywani przez wojskowe sądy polowe na karę śmierci. Taką samą karę przewidywał kolejny, 609 artykuł WKK za „namawianie ludności zamieszkałej na obszarach zajętych przez armię do buntu i wypowiedzenia posłuszeństwa, choćby nawet takie namowy nie odniosły skutku”. Z kolei przywołane dla uzasadnienia praw stanu wojennego artykuły 634 i 635 WKK upoważniały sądy polowe do orzekania kary śmierci za „grabież osób, domów, wsi i w ogóle własności prywatnej, podpalanie domów, niszczenie, lasów i żniw oraz zabójstwo”⁴⁹. W tym miejscu dopowiedzieć należy, że w ukazie ogłaszającym 14 października 1861 r. wprowadzenie stanu

в полной зависимости главнокомандующего /§ 20-й там же/. [–] главнокомандующему предоставляется: а) отрешать собственною властью чиновников градской и земской полиций; б) предавать виновных военному суду; в) утверждать приговоры по военным судам и приказывать приводить оные в исполнение /§ 22 там же/. Военному суду в губерниях и областях, объявленных в военном положении, подлежат все жители, а равно и чиновники воинские, городских и земских полиций. Суд сей действует в оных на точном основании суда при Армии учрежденного /§ 23-й там же/, „Распоряжения наместника”, ГАРФ, ф. 109, оп. 2а, д. 364, к. 2–3.

⁴⁸ „Военному же суду, но на основании полный военных законов, подлежат шпионы и все жители [–] Преступления за которые подвергаются виновные суду и наказанию по полевым военным законам, суть следующие: 1) измена и бунт; 2) не повиновение; 3) шпионство; 4) разбой, грабеж и насилие /ст. 736 Воен. Угол. Уст./”, *ibidem*.

⁴⁹ „Явное неповиновение или бунт жителей мест и областей армию занимаемых, истребление ее продовольствия и всякое злонамеренное препятствие ее движению и успеху /ст. 608 там же/. Склонение к бунту и неповиновение жителей земель армию занимаемых, хотя бы оно и не произвело возмущения /ст. 609 там же/. Грабеж лиц, домов, селений и вообще собственности, зажигательство домов, истребление лесов и жатв и убийство /ст. 634 и 635 там же/”, *ibidem*.

wojennego także odwoływano się do przepisów WKK, podając niemal identycznie brzmiące sformułowania⁵⁰.

W ostatnich dwóch punktach zasad i przepisów, którymi miały kierować się władze wojskowe w warunkach stanu wojennego (pkt 8 i 9), Gorczakow odniósł się do wydanej dla naczelników i komendantów wojennych odrębnej instrukcji przyznającej im specjalne kompetencje. Niestety nie znamy jej pełnej treści, gdyż namiestnik w tej części złożonych wyjaśnień przywołał jedynie artykuły 27 i 48 instrukcji. Pierwszy z nich głosił: „Władze cywilne w mieście znajdującym się w stanie wojennym nie mogą wprowadzać do wykonania nowych rozporządzeń policyjnych bez zgody gubernatora wojennego lub komendanta i muszą bezwzględnie wykonywać te rozporządzenia, które oni uznają za konieczne dla bezpieczeństwa miasta lub spokoju obywateli”⁵¹. Drugi z wymienionych artykułów przyznawał gubernialnym naczelnikom wojennym prawo formowania pod nadzorem oficerów specjalnych rot składających się z wykwalifikowanych żołnierzy, rzemieślników, robotników, cieśli itd. przeznaczonych do wykonywania prac i zadań potrzebnych dla wojska i działań wojennych⁵². Liczba artykułów zamieszczonych w instrukcji — było ich ok. 90 — wskazuje, że posiadała ona rozbudowaną formę i szczegółowy wykaz uprawnień naczelników wojennych⁵³.

W przeciwieństwie do ogólnie zarysowanych norm i przepisów stanu wojennego oraz wybiórczo przywołanych artykułów zawartych w ukazie i instrukcji, w sposób dokładny w ośmiu punktach ujęte zostały regulacje prawne, które miały obowiązywać wraz z wprowadzeniem w Warszawie stanu oblężenia. Na tę szczegółowość złożyły się wymienione przez Gorczakowa najważniejsze cele wyznaczone władzom wojskowym

⁵⁰ Zob. R. Ramotowska, *Rząd carski*, s. 231–233.

⁵¹ „Гражданское начальство в городе в военном положении находящемся не может проводить в исполнение новых полицейских распоряжений без согласия военного губернатора или коменданта и беспрекословно исполняет те распоряжения, кои они находят нужными для безопасности города или спокойствия обывателей /ст. 27 Инструкции для комендантов/”, „Распоряжения наместника”, ГАРФ, ф. 109, оп. 2а, д. 364, к. 4.

⁵² Ibidem.

⁵³ Dla porównania wydawane w kwietniu 1861 r. naczelnikom wojennym instrukcje zawierały zazwyczaj kilkanaście punktów, wydana zaś we wrześniu przez namiestnika Karola Lamberta instrukcja do naczelników wojennych, dotycząca „procedur śledczych stosowanych przy badaniu przestępstw i wykroczeń o charakterze politycznym” (19 września), rozesłana następnie do wszystkich gubernatorów, zawierała jedynie sześć artykułów, F. Ramotowska, *Rząd carski*, s. 86–88; *Ruch rewolucyjny w 1861 r. w Królestwie Polskim. Manifestacje na prowincji*, red. S. Kieniewicz, I. Miller, oprac. K. Groniowski, K. Morawska, W. Śliwowska, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963, s. 184–186.

w Warszawie oraz dołączony do korespondencji drukowany, gotowy do wywieszenia i czekający na ogłoszenie mieszkańcom stolicy Królestwa Polskiego rozkaz rozpoczynający stan oblężenia. W datowanym na marzec 1861 r. dokumencie pozostawiono jedynie dwa niewypełnione pola. Pierwszym było miejsce nadania rozkazowi numeru porządkowego, a drugim miejsce wystawienia daty dziennej (zob. Aneks 1).

Uprzedzając charakter planowanych zmian ustrojowych, namiestnik w pierwszej kolejności podkreślił, że przewidziany dla twierdz i miast „stan oblężenia jest wzmocnionym stanem wojennym” i poza wszystkimi obowiązującymi w stanie wojennym przepisami przyznaje komendantom twierdz oraz gubernatorom wojennym odpowiedzialnym za porządek w miastach dodatkowe uprawnienia. Odwołując się do artykułu 59 instrukcji wydanej dla naczelników wojennych przypominał, że „gubernator wojenny lub komendant wojenny ma prawo wydaląc z miasta wszystkich obcokrajowców pozostających bez zajęcia oraz osoby [politycznie] podejrzane”. Władzę nad mieszkańcami stolicy dodatkowo wzmocniały artykuły 82 i 86 instrukcji. Pierwszy z nich zezwalał gubernatorowi wojennemu oraz komendantowi na „prowadzenie wszelkiego rodzaju prac związanych z zabezpieczeniem miasta” z wykorzystaniem pomocy i siły roboczej cywilnych mieszkańców. Drugi zobowiązywał gubernatora wojennego i komendanta do „utrzymywania mieszkańców w pełnym posłuszeństwie”, czemu miał służyć m.in. wprowadzony „zakaz wszelkich szkodliwych przemówień”. Obaj strażnicy stanu oblężenia mieli zaprowadzić tak ścisły nadzór i kontrolę nad ludnością, „aby do miasta nie przedostawały się zagraniczne gazety, czasopisma itp. [druki] mogące wzburzyć ducha ludności”⁵⁴.

Jedną z najważniejszych konsekwencji ogłoszenia stanu oblężenia w Warszawie, przewidzianą przez Gorczakowa i zdefiniowaną w pierwszym punkcie wyznaczonych dla władz wojskowych celów, była likwidacja Towarzystwa Rolniczego. Zgodnie z wolą namiestnika wraz z wprowadzeniem stanu oblężenia oraz ogłoszeniem stanu wojennego należało mieszkańców Królestwa Polskiego powiadomić, iż:

Towarzystwo Rolnicze ulega zamknięciu. Prezes i wiceprezes, sekretarz oraz wszyscy członkowie tego Towarzystwa tworzący jego zarząd składają specjalnej komisji wyznaczonej przeze mnie [Gorczakowa] wszystkie prowadzone przez siebie sprawy Towarzystwa, wszystkie dzienniki i protokoły. Za ukrycie jakichkolwiek dokumentów lub rozporządzeń, winni temu podlegają odpowiedzialności.

⁵⁴ „Распоряжения наместника”, ГАРФ, ф. 109, оп. 2а, д. 364, к. 5.

Wszyscy członkowie Towarzystwa nieposiadający stałego miejsca zamieszkania w Warszawie, powinni jak najszybciej wyjechać do swoich domów. Zgromadzenie ich pod jakimkolwiek pretekstem w guberniach, miastach powiatowych, miasteczkach jest zakazane, a kontrolę nad tym przekazuje się gubernatorom, naczelnikom powiatów, miejskiej i ziemskiej policji, a także żandarmom i naczelnikom jednostek wojskowych łącznie z komendantami rot i szwadronów.

O naruszeniu tych przepisów wszystkie wspomniane władze mają obowiązek donieść jak najszybciej swoim przełożonym oraz mnie [namiestnikowi].

W zakończeniu dodawano, że „wszystkie poczynania i postanowienia Towarzystwa Rolniczego ogłoszone bez zgody rządu uważa się za sprzeczne z prawem i niemające żadnej siły sprawczej⁵⁵.

Analogiczny los miał spotkać działające w Warszawie towarzystwa, kluby i resursy, którym zabroniono organizowania wszelkich spotkań i posiedzeń. „Wszystkich członków klubów nieposiadających stałego zamieszkania w Warszawie — informowano dalej — nakazuje się wydalic z miasta do swoich domów, a jeśli nie posiadają swoich domów — do miejsca, z którego przybyli”⁵⁶.

W dalszej kolejności planowano zamknięcie w Warszawie Szkoły Sztuk Pięknych, Akademii Medyko-Chirurgicznej, realnych gimnazjów, wyższych (od piątej do ósmej) klas gimnazjów filologicznych oraz wyższej klasy w Instytucie Agronomicznym w Marymoncie. Podobny los miał spotkać gimnazja realne i filologiczne w Piotrkowie i Lublinie. Studentom i uczniom wydalonym do miejsc zamieszkania zabroniono wstępowania do jakichkolwiek innych szkół w Królestwie Polskim oraz w Cesarstwie⁵⁷.

⁵⁵ „Агрономическое общество закрывается. Председатель и вице-председатель, секретарь и все чины оного составлявшие его управление, тотчас же передают все дела общества, все журналы и протоколы особой комиссии мною назначенной. За скрытие каких либо актов и распоряжений виновных подвергаются ответственности. Все чины сего общества, не имеющие оседлого жительства в Варшаве должны немедленно выехать в свои дома. Собрание их, под каким бы то видом и предлогом ни было — в губерниях, уездных городах, местечках и в частных имениях, воспрещается. Наблюдение за сим возлагается на губернаторов, уездных начальников, городскую и земскую полицию, а также на жандармов и начальников частей войск, до ротного и эскадронного командира включительно. О нарушении сего все эти власти доносят немедленно по начальству и мне. [—] Все действия и постановления Агрономического общества объявленные без утверждения и разрешения правительства считаются противозаконными и не имеющими никакой силы”, *ibidem*, k. 6–7.

⁵⁶ „Всех членов клубов не имеющих постоянного жительства в Варшаве, выслать из города в свои дома или места, откуда они прибыли, если своих домов не имеют”, *ibidem*, k. 8.

⁵⁷ *Ibidem*, k. 7.

Ważne dla Gorczakowa stało się wreszcie zamknięcie komitetu nadzorującego zbiórkę pieniędzy na budowę pomnika upamiętniającego pięć ofiar ulicznej manifestacji z 27 lutego oraz na materialne wsparcie ich rodzin⁵⁸. Działalność komitetu od dawna budziła obiekcje władz rosyjskich — jego likwidacji domagał się m.in. car, tym bardziej że prowadzona zbiórka, organizowana zazwyczaj po nabożeństwach żałobnych za tragicznie zmarłych, daleko wykroczyła poza granice Warszawy, przybierając charakter inicjatyw integrujących lokalne społeczności⁵⁹. Wyjaśniając powód likwidacji komitetu twierdzono, że „ofiary zebrane przez komitet przeznaczano na nagrody dla osób, które zostały podburzone do tego, aby wywołać nieporządki oraz na zachęty dla innych osób. Rozdawano je osobom bezczynnym, które znów są gotowe do wszczynania wszelkich nieporządków pod przywództwem tychże podżegaczy posiadających [od komitetu] zapewniony chleb powszedni i otrzymujących pieniądze za wywoływanie zamieszek”⁶⁰. W celu zapobieżenia podobnym praktykom z mocy prawa wojennego zabroniono przeprowadzania wszelkich zbiórek pieniędzy.

Brak w opisie dotyczącym delegalizacji towarzystw wzmianki o likwidacji Delegacji Miejskiej mógł natomiast świadczyć o tym, że Gorczakow ten cel planował osiągnąć z wykorzystaniem innych procedur, prawdopodobnie w przeddzień ogłoszenia stanu wojennego⁶¹. Za takim rozwiązaniem przemawiał fakt, że zlikwidowanie Delegacji nie wymagało dodatkowo większych przygotowań i zabiegów. Namiestnik mógł to uczynić nawet ustnym rozkazem, a dobrze znany mu skład Delegacji (liczyła 24 osoby) nie dawał podstaw do snucia przypuszczeń, iż z tej strony władze rosyjskie mogą napotkać na większy opór.

Rządy wojskowe oznaczały poważne ograniczenie praw obywatelskich. Taki charakter miał m.in. zapowiedziany przez Gorczakowa zakaz

⁵⁸ Zbierana w marcu w całym kraju składka na „fundusz 5 poległych” przyniosła Komitetowi blisko 200 tys. zł. Z sumy tej wystawiono pomnik na grobie poległych na Powązkach oraz udzielono wsparcia rodzinom zabitych i rannych. Część pieniędzy przekazano pod zarząd Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności, a część na różne cele polityczne, W. Przyborowski, op. cit., t. 2, s. 157–159.

⁵⁹ Zob. ibidem; С. Панютин, op. cit., s. 272; *Ruch rewolucyjny w 1861 r.*, s. 15, 17, 19, 23, 25, 26, 145.

⁶⁰ „Собираемые им приношение обращаются в награду людям, которых подстрекатели возбуждали к произведению беспорядков и для поощрения других к таковым же. Оны раздаются людям праздным, которые готовы в нов и везде на всякие беспорядки под руководством тех же подстрекателей имея обеспеченным насущный хлеб и получая за праздность и буйство деньги”, „Распоряжения наместника”, ГАРФ, ф. 109, оп. 2а, д. 364, к. 7.

⁶¹ Ponaglany w tej sprawie namiestnik zapewnił cara, że Delegację zlikwiduje 22 marca, *Korespondencja namiestników*, s. 67.

organizowania „pod dowolnie wymyślonym pretekstem na ulicach i placach procesji, wykorzystywanych ostatnimi czasy jako sposobu na szerzenie nieporządków”⁶². Legalny był udział tylko w tych procesjach religijnych, które zostały zaplanowane przez Kościół, ale i w tych przypadkach zobowiązano duchownych, aby informowali o swoich zamiarach funkcjonariuszy policji, którzy zawczasu powinni „podjąć środki zapobiegające burzeniu porządku [publicznego]”⁶³.

Obok ograniczenia swobody wypowiedzi zapowiedziano także obostrzenia dotyczące druku. Szczególną uwagę zwrócono na kontrolę polskiej prasy, traktowanej jako źródło potencjalnego zagrożenia, instrument wywierania przez redakcje czasopism nacisku na władze państwowe oraz narzędzie do wzniecania nieporządków. „Wszystkie artykuły — ostrzegano w ogłoszeniu — zamieszczone w różnych gazetach Królestwa Polskiego powinny być podpisane przez ich autorów, tak aby oprócz wydawców [także autorzy] mogli zostać pociągnięci do odpowiedzialności [karnej], podobnie jak autorzy artykułów szkodliwych i dwuznacznych. Wydawanie gazet i dzienników zawierających takie artykuły zostanie wstrzymane”⁶⁴.

Środkiem ułatwiającym utrzymanie porządku publicznego i zachowanie ładu społecznego w stolicy Królestwa Polskiego miało być zarządzone na czas stanu oblężenia wydalenie z miasta wszystkich osób pozbawionych „stałych zajęć i środków do życia”. Wymienione osoby, jak informowano w rozkazie

policja zobowiązana jest wydalić do miast i gmin skąd się wywodzą, nie posiadających paszportów lub innych dokumentów wysyłać takim samym trybem z Warszawy, obcokrajowców zaś nie posiadających dokumentów, wydalić nie tylko z Warszawy, ale także z innych miast [Królestwa Polskiego] za granicę. Winnych ukrywaniu takowych ludzi — dodawano — pociągać do odpowiedzialności, jak za niewykonanie rozporządzenia Głównego dowódcy⁶⁵.

⁶² „Воспрещается всякого рода сборища народа на улицах, площадях. Так называемых своевольно выдуманные процессии, обращенные в последнее время в средства беспорядков”, „Распоряжения наместника”, ГАРФ, ф. 109, оп. 2а, д. 364, к. 7.

⁶³ Ibidem, k. 5.

⁶⁴ „Все статьи, помещенные в разных газетах должны быть подписаны их авторами, дабы кроме издателей, могли быть подвергаемы ответственности и сочинители статей вредных и двусмысленных. Издание журналов и газет заключающих такие статьи будет прекращено”, ibidem.

⁶⁵ „Людей не имеющих в Варшаве постоянных занятий и средств к жизни, полиция обязывается высылать в города и гмины, откуда они родом, беспаспортных и не имеющих других видов высылать таким же образом из

Usuwaniu z miast „niepewnego elementu” miała towarzyszyć akcja rozbiorzenia społeczeństwa:

Cała znajdująca się u mieszkańców broń palna oraz broń biała — obwieszczano — powinna w ciągu trzech dni od czasu ogłoszenia stanu wojennego zostać zdana przez ich właścicieli w Warszawie i innych miastach policji, a w powiatach — naczelnikom powiatowym, skąd zostanie przewieziona na podstawie oddzielnego rozporządzenia [do specjalnych magazynów]. Dozwolonym będzie — informowano dalej — pozostawienie przy sobie na podstawie świadectw [biletów] po jednej sztuce broni przez będących na służbie urzędników oraz po jednej sztuce broni na jedną wieś. Winni ukrycia broni — ostrzegano — będą odpowiadać przed sądami wojskowymi⁶⁶.

Nadzór nad ewidencją ludności oraz jej przemieszczaniem się miały wzmocnić przepisy paszportowe oraz uszczelnienie granic. Górczakow w kwestii wyjazdów zagranicznych zastrzegał sobie prawo pełnej kontroli. „Wydawanie zagranicznych paszportów — informował — dokonywać się będzie jedynie z mojego polecenia. Bez podstaw prawnych zarówno wydział celny jak też straż graniczna nikogo zza granicy do Królestwa Polskiego nie może wpuszczać”. Obowiązek ścisłego kontrolowania wyjazdów zagranicznych, zarówno legalnych, jak i tych bez wymaganych dokumentów (nielegalnych), nałożono także na gubernatorów. „O wyjeżdżających za granicę bez zezwolenia i bez paszportów — przypominał Górczakow — gubernatorzy składają mi doniesienia”⁶⁷.

Jedną z najważniejszych kwestii dotyczących sposobu wprowadzenia oraz egzekwowania praw stanu wojennego i stanu oblężenia było utworzenie nowych struktur administracji wojskowej oraz nominowanie osób odpowiedzialnych za ich funkcjonowanie. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że projektowane w tej sprawie w marcu 1861 r. przez Górczakowa rozwiązania zostały częściowo i tylko z niewielkimi zmianami wdrożone

Варшавы, а заграничных не имеющих видов, выпроводить не только из Варшавы, но и из других городов за границу. Виновные в сокрытии таких людей подвергнутся ответственности как за неисполнение распоряжений главнокомандующего”, *ibidem*, k. 6.

⁶⁶ „Все имеющееся у жителей огнестрельное и белое оружие в течении трех суток, со времени объявления, должно быть снесено самими владельцами в Варшаве и других городах в полицию, а из уездов — уездным начальникам, откуда оно будет перевезено по особому распоряжению. Дозволяется оставить по одному ружью у служащих чиновников и по одному на каждую деревню по билетам. Виновные в сокрытии подвергнутся военному суду”, *ibidem*, k. 8.

⁶⁷ „Об удалившихся за границу без дозволения и паспортов, губернаторы представлять мне донесения”, *ibidem*.

w życie kilka tygodni później, w pełniejszym zaś wymiarze powtórzone i rozbudowane w październiku 1861 r. przez namiestnika Lamberta, któremu w udziale przypadło ostateczne obwieszczenie w Królestwie Polskim stanu wojennego.

Zgodnie z projektem Gorczakowa po ogłoszeniu stanu wojennego zakładano powołanie w Królestwie Polskim pięciu okręgów wojennych (lubelski, warszawski, płocki, radomski, augustowski). Okręgi te miały pokrywać się z administracyjnym podziałem Królestwa na pięć guberni. Przyjęte rozwiązanie powielono z niewielkimi zmianami pół roku później⁶⁸. W okręgach wojennych najważniejsze kompetencje w zakresie władzy wojskowej, policyjnej i w dużym stopniu cywilnej zamierzano przekazać, z wyjątkiem Warszawy i guberni warszawskiej, gubernialnym naczelnikom wojennym, odpowiedzialnym za wprowadzenie i kontrolę spokoju społecznego. Przyjęta przez Gorczakowa konstrukcja rządów oznaczała przywrócenie zlikwidowanych w 1858 r. urzędów naczelników wojennych, symbolizujących w epoce paskiewiczowskiej system władzy wojskowej.

W planach obsadzenia urzędów naczelników wojennych, jak też konstrukcji władz wojskowych pojawiło się kilka znaków zapytania. Wynikały one z braku odpowiednich kandydatur, licznych rozsad personalnych na urzędach, jak też z nieustannie prowadzonej i nie do końca dającej się przewidzieć co do skali i kierunków dyslokacji wojsk rosyjskich. Najbardziej stabilna okazała się struktura władz wojskowych oraz kandydatura na urząd naczelnika w guberni lubelskiej. Z rozkazu Gorczakowa rządu miał tu objąć dowódca 5. Dywizji Piechoty – generał-major Aleksander Chruszczow (Aleksandr Hrušëv). Do wspierania jego wysiłków i pracy zobowiązany został pozostający z nim „w bezustannych kontaktach” lubelski gubernator cywilny Stanisław Mackiewicz⁶⁹. Zgodnie z przyjętą w wojsku hierarchią, dowódcy stacjonujących w guberni lubelskiej wojsk

⁶⁸ Po ogłoszeniu w październiku 1861 r. stanu wojennego, Królestwo podzielono na siedem okręgów wojennych (część z nich powołano już wcześniej), wydzielając z guberni warszawskiej okręg kaliski oraz dodając specjalny okręg wojenny do ochrony linii kolejowej. W ten sposób Królestwo Polskie pokryły okręgi: augustowski, płocki, warszawski, kaliski, radomski, lubelski oraz okręg drogi żelaznej, В.А. Истомина, op. cit., s. 4–5.

⁶⁹ Wkrótce po przygotowaniu projektu stanu wojennego gubernator cywilny Stanisław Mackiewicz opuścił swoje stanowisko. Miało to związek z zorganizowaną przeciwko niemu manifestacją w Lublinie (2 kwietnia), po której, być może obawiając się kolejnych szykan, wyjechał do Warszawy, porzucając swój urząd. Kilka dni później został uwolniony (6 IV 1861), a urząd gubernatora lubelskiego objął Wincenty Buduszyński, R. Bender, *Ludność miejska Lubelskiego w akcji przedpowstaniowej w latach 1861–1862*, Lublin 1961, s. 29–31.

(komendanci pułków piechoty, kawalerii, wojsk kozackich), na których zrzucono odpowiedzialność za kontrolowanie i utrzymanie porządku prawnego w podległych sobie rejonach, zobligowani zostali do informowania Chruszczowa o wszystkich wydarzeniach zasługujących na uwagę. W przypadku jednak „spraw ważnych dotyczących bezpośrednio spokoju [całego] kraju” należało bezpośrednio kontaktować się z namiestnikiem. Bez jego też zgody lub rozkazów nie można było samemu podejmować w tych sprawach żadnych decyzji. Podobny hierarchiczny model nadzoru i przepływu informacji miał obowiązywać na szczeblu komendantów rot, szwadronów i sotni. Natomiast w oddziałach artylerii komendanci baterii w pierwszej kolejności mieli kontaktować się z dowódcami brygad.

Analogiczny schemat zarządu wojskowego zalecono zastosować w guberni radomskiej. Tu jednak z powodu braku odpowiedniej kandydatury, a być może i z innych przyczyn, na okres przejściowy pełnię władz miał przejąć radomski gubernator cywilny, generał-major Leontij Opperman (Leontij Opperman). Za takim wyborem przemawiały nie tylko jego wiedza i doświadczenia, gdyż jako wieloletni adiutant namiestnika Iwana Paskiewicza (Ivan Paskevič) i weteran wielu wojen posiadał odpowiednie kwalifikacje do zarządzania strukturami wojskowymi. Atutem Oppermana było także to, że z racji kilkunastoletniego pobytu w Warszawie oraz pięcioletniego sprawowania urzędu gubernatora radomskiego dobrze orientował się w sprawach polskich. Być może łączyły go także bliższe więzy towarzyskie z namiestnikiem, z którym dzielił podobne koleje losu. Obaj byli uczestnikami kampanii węgierskiej (1849), obaj podczas wojny krymskiej brali udział w obronie Sewastopola (1855) i obaj po jej zakończeniu niemal jednocześnie przybyli do Królestwa Polskiego (1856), by objąć tu ważne urzędy w administracji państwowej.

Dla guberni płockiej wskazanym przez Górczakowa kandydatem na urząd naczelnika wojennego został znany bliżej namiestnikowi jeszcze z okresu obrony Sewastopola generał-lejtnant Aleksander Szepieliew (Aleksandr Šepelev)⁷⁰. O wyborze przesądziło przede wszystkim to, że Szepieliew był dowódcą największej stacjonującej w tym rejonie jednostki wojskowej, czyli 4. Dywizji Piechoty. Wiele na to wskazuje, że pod kontrolą Szepieliewa miała znaleźć się także część guberni augustowskiej, gdzie stacjonował sztab podległej mu dywizji⁷¹. W tym czasie

⁷⁰ Zob.: А.Ф. Гейрот, *Описание восточной войны. 1853–1856*, Санкт-Петербург 1872, s. 488; *Список генералам по старшинству. Составлен по 13-е марта 1861 года*, Санкт-Петербург 1861, s. 214.

⁷¹ Głównymi miejscami stacjonowania 4. DP były Łomża (gubernia augustowska), Sieradz oraz Zambrów.

prawdopodobnie urząd cywilnego gubernatora płockiego nie był obsadzony⁷². Wiadomo jedynie, że w czerwcu 1861 r. obowiązki naczelnika wojennego pełnił generał-major Jewgienij Rożnow (Евгеній Ро́жнов)⁷³.

Inne rozwiązanie przyjęto dla guberni augustowskiej, dla której Górczakow nie wskazał naczelnika wojennego z nazwiska, informując jedynie, że w granicach tej guberni „wojska postępują tak samo [jak w innych guberniach], podobnie też komendanci pułków i brygad artylerii, którzy mają bezpośrednio kontaktować się z cywilnym gubernatorem”⁷⁴. W tym czasie urząd ten z rąk namiestnika miał odebrać Konstantin Fanshawe, o którym niewiele informacji znajdziemy w dotychczasowej historiografii⁷⁵. Kandydatura do Suwałk (stolica guberni augustowskiej) nie była

⁷² Na temat obsady personalnej urzędów gubernialnych w Królestwie Polskim na początku lat sześćdziesiątych XIX w. nadal nie posiadamy pełnej wiedzy. Nieliczne na ten temat opracowania poświęcone są głównie korpusowi urzędniczemu, który objął swoje obowiązki po reformie administracyjnej Królestwa Polskiego z 31 grudnia 1866 r., A. Górac, J. Kozłowski, K. Latawiec, *Słownik biograficzny gubernatorów i wicegubernatorów w Królestwie Polskim (1867–1918)*, Lublin 2015; Ł. Chimiak, *Gubernatorzy rosyjscy w Królestwie Polskim 1863–1915. Szkic do portretu zbiorowego*, Warszawa 1999.

⁷³ Jewgienij Rożnow przed objęciem urzędu gubernatora płockiego z rozkazu Górczakowa wysłany został do guberni lubelskiej w celu spacyfikowania chłopskich wystąpień. Objęty w czerwcu 1861 r. urząd płockiego gubernatora sprawował przez pięć miesięcy, do chwili ogłoszenia w Królestwie Polskim 14 października 1861 r. stanu wojennego. Odwołanie Rożnowa związane było z planem przekazania mu kierownictwa nad powołaną w warszawskiej Cytadeli Komisją Śledczą. Przejęciu nowych obowiązków przeszkodziło złamanie ręki. W czerwcu 1862 r. Rożnow został mianowany dyrektorem Specjalnej Kancelarii do spraw Stanu Wojennego, powołanej przy urzędzie namiestnika. Miesiąc później w charakterze urzędnika do specjalnych poruczeń przeszedł do dyspozycji brata cara — wielkiego księcia Konstantego Mikołajewicza, który w tym czasie objął urząd namiestnika Królestwa Polskiego. W styczniu 1864 r. Rożnow został mianowany warszawskim gubernatorem cywilnym, [Евгеній Петрович Рожнов] *Некролог*, „Варшавский дневник” 1875, 61.

⁷⁴ „В Августовской губернии войска исполняют то же самое и командиры полков и артиллерийских бригад входят в прямые сношения с гражданским губернатором”, „Распоряжения наместника”, ГАРФ, ф. 109, оп. 2а, д. 364, к. 6.

⁷⁵ Łukasz Chimiak i Jan Kozłowski, autorzy prac poświęconych gubernatorom Królestwa Polskiego, w ogóle nie przybliżają tej postaci. Kozłowski tłumaczy to tym, że na temat Fanshawe nic nie można powiedzieć, gdyż nie udało się odnaleźć jego teczki osobowej (*формулярный список*). Podaje przy tym błędną pisownię nazwiska: „Fenshave”, błędnie przypisuje go do grupy tzw. bałtów — urzędników niemieckiego pochodzenia, gdy tymczasem Fanshawe miał korzenie angielskie, oraz błędnie umiejscawia go na stanowisku gubernatora płockiego, Ł. Chimiak, op. cit., s. 30, 33; J. Kozłowski, *Bałtowie na wyższych i średnich szczeblach administracji Królestwa Polskiego w latach 1863–1914 (w związku z artykułem Łukasza Chimiaka, Kariery tzw. Bałtów w rosyjskiej administracji Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX w. PH t. LXXXVIII, 1997, z. 3–4)*, PH 90, 1999, 2, s. 190–191, 203, 207.

wyborem przypadkowym⁷⁶. Z pewnością Gorczakow znał Fanshawe już choćby z tej racji, że był on jednym z głównych wykonawców wydanego 27 lutego rozkazu w sprawie stłumienia ulicznej demonstracji w Warszawie. Brak obsady urzędu naczelnika wojennego w guberni augustowskiej wynikał zapewne z dużej dynamiki przemieszczania się przez ten obszar wojsk przierzucanych w głąb Królestwa. Namiestnik, zwracając uwagę na ten problem, w trosce o zachowanie stabilności zarządu wojennego nad gubernią augustowską, nakazywał: „w przypadku wymiany wojsk, wstępujące [do guberni augustowskiej] wojska postępują tak samo”, czyli stosują się do ustanowionych wymogami stanu wojennego reguł i wykonują nałożone na nie obowiązki⁷⁷.

Nieco inną strukturę oraz charakter rządów wojskowych przewidziano dla guberni warszawskiej i stolicy Królestwa Polskiego, gdyż obowiązujący tu stan oblężenia oznaczał wprowadzenie dodatkowych

⁷⁶ Uzupełniając informacje na temat augustowskiego gubernatora, dodać można, że Konstantin Fiodorowicz (Constantin Henry) Fanshawe był synem Fiodora (Fryderyka) Andriejewicza (1788–1831), szambelana dworu cesarskiego i pracownika wydziału korespondencji zagranicznej w kancelarii w. ks. Konstantego. Fiodor Fanshawe został powieszony 15 sierpnia 1831 r. na latarni w Warszawie w czasie krwawych wystąpień ulicznych. Jego brat Grigorij Andriejewicz Fanshawe (1789–1867) pełnił wiele urzędów w Królestwie Polskim (członek ogólnego zebrania Warszawskich Departamentów Senatu Rządzącego — 1842, Rady Państwa Królestwa Polskiego — 1843, Komitetu do spraw Opracowania Zbioru Praw dla Królestwa Polskiego — 1843, Komisji Prawodawczej — 1856–1867). Syn zamordowanego w Warszawie Fiodora, Konstantin, urodził się 21 października 1822 r. w Warszawie. Po zakończeniu szkoły w Korpusie Paziów (1840) został podchorążym w lejbgwardyjskim pułku konnych grenadierów. W czasie wojny krymskiej zgodnie z wykazem dowódców wojskowych za 1855 r. pełnił funkcję komendanta rezerwowych szwadronów przy pułku grenadierów. Wiadomo też, że w czasie manifestacji ulicznej zorganizowanej 27 lutego 1861 r. pułkownik Konstantin Fanshawe dowodził trzecią rotą wysłaną przez Gorczakowa do stłumienia demonstracji. O tym wydarzeniu wspomina m.in. w swoich zapiskach Nikołaj Berg. Wkrótce potem został mianowany gubernatorem cywilnym w Suwałkach. W 1862 r. wraz z opuszczeniem Suwałk został mianowany na stopień generała-majora. W latach 1864–1865 pełnił urząd radomskiego gubernatora cywilnego. W 1865 r., opuszczając urzędy w administracji cywilnej, powrócił do służby wojskowej, obejmując funkcję zastępcy dowódcy 3. Dywizji Kawalerii. Po śmierci pierwszej żony, Natalii Arbusowej, w wieku 57 lat poślubił 19-letnią Angielkę Elizabeth Almę Wilton (1879). Ich syn, urodzony w Warszawie Lew Konstantinowicz Fanshawe (1880–1958), został jednym z pierwszych w Cesarstwie Rosyjskim marynarzy łodzi podwodnych — dowodził pierwszym na świecie podwodnym stawiaczem min „Krab”. Konstantin Fanshawe zmarł w Warszawie 6 czerwca 1886 r. w szpitalu wojskowym. Został pochowany wśród bliskich członków rodziny na cmentarzu ewangelickim, Н.В. Берг, *op. cit.*, s. 197; *Биографический словарь. Высшие чины Российской Империи*, t. 4, Москва 2019, s. 346–347; В. Чуров, *России верные сыны. Подсчет генералов Феньшау*, „Русский пионер” 2013, 3(36), s. 147–150.

⁷⁷ „Распоряжения наместника”, ГАРФ, f. 109, op. 2a, d. 364, k. 6.

rygorów oraz specyficznych rozwiązań. Najbardziej spójne z pozostałymi częściami Królestwa były obowiązujące w guberni warszawskiej uprawnienia i obowiązki przyznane dowódcom wojsk tu stacjonujących. W przeciwieństwie do pozostałych okręgów wojennych nad Warszawą i całą gubernią najwyższą władzę wojskową sprawował nie naczelnik wojenny, ale warszawski wojenny generał-gubernator. Tu wyjaśnić należy, że w momencie przygotowywania planów szykowały się ważne zmiany na stanowiskach władz wojskowo-policyjnych Warszawy. I tak po dymisji Fiodora Trepowa urząd oberpolicmajstra Warszawy, chwilowo (przełom lutego i marca) sprawowany przez gen. Amilkara Paulucciego (Amil'kar Paulučči), objął po konsultacjach z carem płk Konstanty Rozwadowski (Konstantin Rozvadovskij), dowódca sibirskiego pułku piechoty⁷⁸. Nie zagrzał on jednak długo miejsca na swoim stanowisku i już po kilku tygodniach zmienił go Andriej Kucyński (Andrej Kucynskij) – zwierzchnik żandarmerii. Z kolei urząd wojennego generała-gubernatora sprawował dawny współpracownik Paskiewicza i główny orędownik siłowych rozwiązań – Stiepan Paniutin⁷⁹. Gorczakow, niezadowolony z charakteru relacji z warszawskim wojennym generałem-gubernatorem, zabiegał u cara o odwołanie Paniutina z urzędu. Ostatecznie jego miejsce kilka miesięcy później zajął Aleksander Gerstenczejg (Aleksandr Gerštencvejg)⁸⁰ (wnuk po kądzieli generała kościuszkowskiego Antoniego Madalińskiego). Obu urządowi (oberpolicmajstrowi i wojennemu generał-gubernatorowi) wyznaczono na terenie Warszawy bardzo ważne zadania dotyczące zachowania porządku i ładu społecznego.

Szczegółowy opis reżimu wynikającego ze stanu oblężenia zawarty był, o czym wcześniej już wspomniano, w drukowanym rozkazie do wojsk 1. Armii Czynnej (zob. Aneks). W pierwszym zdaniu wyjaśniano przyczyny ogłoszenia w Warszawie oraz na jej przedmieściach stanu oblężenia, obciążając winą za taki stan rzeczy „awanturników” prowadzących nieustannie intrygi i podżegania. Najważniejszą konsekwencją tej sytuacji było to, że „wszyscy mieszkańcy bez wyjątku podlegają sądom wojennym na zasadach ustanowionych przez Wojskowy kodeks karny”. W rozkazie wyszczególniono cztery rodzaje przestępstw podlegających orzecznictwu sądów wojennych: 1) bunt i podburzanie oraz skłanianie do

⁷⁸ Aleksander II ostateczną zgodę na nominację generała Rozwadowskiego wyraził 22 marca 1861 r. Wcześniej sugerował namiestnikowi przekazanie tego urzędu w ręce gen. Pawła Urusowa (Pavel Urusov), *Донесения кн. М.Д. Горчакова*, s. 562–563.

⁷⁹ Por. П.П. Карцев, *Варшава в 1860 и 1861 гг. (воспоминания)*, „Русская Старина” 36, 1882, 12, s. 550.

⁸⁰ Urząd ten ostatecznie objął 6 maja 1861 r., *Биографический словарь*, t. 1, Москва 2017, s. 376–377.

nich; 2) nieposłuszeństwo lub skłonność do nieposłuszeństwa; 3) nielegalne zgromadzenia, tajne towarzystwa, udział w nich lub przynależność; 4) rozbój, grabież i przemoc.

W kolejnej części rozkazu przedstawiono ujęty w dziewięciu punktach wykaz ograniczeń i zakazów, które należało ogłosić mieszkańcom stolicy i które miały być podstawą wszczynania wobec nich śledztw i nakładania kar. I tak zakazane zostało gromadzenie się na ulicach i placach. Przypominano, że tego rodzaju skupiska będą po trzech wydanych ustnie ostrzeżeniach rozpędzane siłą przez wojsko i policję. Krążącym po mieście patrolom wojskowym i policyjnym przyznano prawo aresztowania wszystkich podejrzanych osób. Sklepy, szynki, kawiarnie, piwownie mogły być otwarte jedynie do godziny 10 wieczorem (pkt 3). Wszelkie uznane przez miejscową władzę za szkodliwe spotkania, zebrania i posiedzenia w miejscach publicznych, jak też w domach prywatnych miały być zamknięte. Na czas obowiązywania stanu oblężenia zamknięciu podlegały także wszystkie odbywające się w Warszawie zwykłe publiczne zebrania, przedstawienia teatralne, różnego rodzaju widowiska. Zakazane było noszenie przy sobie broni, z czego zwolnieni byli tylko funkcjonariusze służb mundurowych (pkt 6). Powołując się na treść artykułu 204 WKK wydanego w 1855 r. ostrzegano, że wojsko nie będzie ponosić żadnych konsekwencji za efekty tłumienia z użyciem broni oporu stawianego czynnie przez ludność (pkt 7). Mieszkańców Warszawy przemierzających się ulicami po godzinie 10 wieczorem zobowiązano do posiadania podręcznych latarni pod groźbą zatrzymania i odstawienia do ratusza (pkt 8). W ostatnim punkcie stwierdzano, że właściciele domów nie mogą udzielać schronienia żadnej osobie, której tożsamość nie jest znana policji.

W zakończeniu rozkazu wyjaśniano wreszcie, że nie sposób jest wyliczyć wszystkich środków i kroków zaradczych na okres stanu oblężenia, ale wszelkie nieporządki wywołane przez mieszkańców powinny być tłumione energicznie. Nie zabrakło wreszcie osobistego apelu namiestnika, skierowanego do ludności stolicy: „Mieszkańcy Warszawy! Powtarzam wam, nie ulegajcie kłamstwu złoczyńców, którzy prowadzą was na śmierć, nie ceniąc życia waszego i życia waszych rodzin. Rozważ, dokładnym wypełnianiem postanowień władz przyspieszcie czas, kiedy będę mógł zwrócić się do Cesarza o wyrażenie zgody na zniesienie stanu oblężenia miasta”⁸¹.

Znajdujący się na finalnym etapie plan zaprowadzenia stanu wojennego w Królestwie Polskim oraz ogłoszenia w Warszawie stanu oblężenia

⁸¹ „Распоряжения наместника”, ГАРФ, ф. 109, оп. 2а, д. 364, к. 10.

nie został wcielony w życie. Korespondencja nie wyjaśnia powodów wycofania się Gorczakowa z tak daleko zaawansowanych przygotowań oraz schowania do szuflad wydrukowanych już rozkazów. Jediną odpowiedź znajdujemy w głosie zamieszczonej nad nagłówkiem cytowanego rozkazu. W odręcznie sporządzonej kilka miesięcy później, już po śmierci Gorczakowa (30 V 1861), jednozdaniowej i lakonicznej notatce stwierdzono, że plan stanu wojennego i stanu oblężenia „sporządzono przez zmarłego namiestnika Gorczakowa podpisano i wydrukowano 9 [21] marca 1861 r., ale po naradzie [odbytej] w tym czasie 10 [22] marca wstrzymano [jego wprowadzenie]”⁸². Z oficjalnej dokumentacji oraz innych przekazów źródłowych wiadomo, że w grę mogło wchodzić tylko spotkanie, które 22 marca Gorczakow odbył z członkami Delegacji Miejskiej, w sprawie złożonej dzień wcześniej carowi obietnicy zlikwidowania tej instytucji. Wezwanemu na zamek gen. Paulucciemu – przewodniczył on posiedzeniom Delegacji, oraz jej członkom, m.in. Jakubowi Lewińskiemu, Leopoldowi Kronenbergowi, Mathiasowi Rosenowi i Franciszkowi Szlenkierowi, namiestnik podziękował w imieniu cesarza za poniesiony trud utrzymania w Warszawie spokoju i równocześnie oświadczył, że dalsze prace Delegacji zostają wstrzymane, Delegacja zaś rozwiązana. Wyraził przy tym nadzieję, że członkowie Delegacji swoim autorytetem i postawą nadal będą oddziaływać na społeczeństwo polskie w duchu przywoływania go do porządku i posłuszeństwa. W odpowiedzi Gorczakow usłyszał, że tylko Delegacja, „jako ciało zbiorowe, formalnie urzędujące, może taki wpływ skutecznie wywierać”, indywidualnie zaś i prywatnie jej członkowie z takich zobowiązań nie mogą się wywiązać, ani też ich na siebie przyjmować⁸³.

Ostrzeżenie, że wraz z rozwiązaniem Delegacji zniknie instrument hamujący niepokoje społeczne, było swoistym szantażem, który skłonił Gorczakowa do znalezienia innego sposobu wywiązania się ze złożonej carowi obietnicy. Ważne jest natomiast, że w pertraktacjach Gorczakow nie wyciągnął, a przynajmniej nie ujawnił najmocniejszej posiadanej w tamtej chwili karty przetargowej, czyli groźby natychmiastowego ogłoszenia stanu wojennego. Wyjście znalazł natomiast w formule reorganizacji Delegacji i pomniejszenia jej składu. Ośmiu wybranych członków Delegacji pod nazwą Wydziału Tymczasowego Obywatelskiego m. Warszawy miało do czasu powołania nowej Rady Miejskiej urzędować w Magistracie Warszawy, jednak bez prawa ogłaszania protokołów swych posiedzeń. Członkowie Delegacji, wyrażając na to zgodę mieli nadzieję,

⁸² Ibidem.

⁸³ F. Ramotowska, *Warszawa przedstyczniowa*, s. 240.

że po wyborach do rad miejskich ich pozycja i udział w administracji miasta ulegną wzmocnieniu.

Zawarty z Delegacją Miejską kompromis, jak wszystko na to wskazuje, odwiódł Gorczakowa od pomysłu ogłoszenia stanu wojennego i stanu oblężenia. Wywiązanie się z obietnicy złożonej carowi oraz szansa na dalsze hamowanie „polskimi siłami” ulicznych wystąpień wystarczyły, aby porzucić ideę zaprowadzenia rządów wojskowych. Mocno za takim rozwojem wypadków przemawia także jedno zdanie zamieszczone w notatkach, które w kwietniu 1861 r. sporządził gen. Paniutin. Wojenny generał-gubernator, na gorąco analizując sytuację polityczną w stolicy Królestwa Polskiego, a przy okazji krytykując Gorczakowa za okazaną uległość, zanotował: „Dekret o ogłoszeniu w mieście stanu wojennego był już napisany, lecz nowa Delegacja Miejska wstrzymała wszystkie rozporządzenia i w celu utrzymania spokoju miasto ponownie oddano w ręce Delegacji”⁸⁴.

Nie bez znaczenia dla podjętych przez Gorczakowa decyzji pozostawała wreszcie rodząca się w tym samym czasie (marzec 1861) w kręgach centralnych władz rosyjskich idea pozyskania polskich elit i zneutralizowania oponentów politycznych poprzez przekazanie Polakom części odpowiedzialności za władzę w Królestwie Polskim. Nadzieje na sukces takiego rozwiązania strona rosyjska wiązała przede wszystkim z Aleksandrem Wielopolskim, którego lojalność wobec władz petersburskich oraz niechęć uwarunkowana osobistymi urazami do Towarzystwa Rolniczego były powszechnie znane. W tym miejscu warto przypomnieć, że Wielopolski, odcinając się od wyrażonych w lutowym adresie do cara postulatów Delegacji Miejskiej i Towarzystwa Rolniczego, opracował własny projekt petycji. Stając się programem politycznym margrabiego, zyskała ona akceptację władz rosyjskich⁸⁵. Dowodem obrania nowej strategii politycznej wobec Polaków był wydany 27 marca 1861 r., a więc kilka dni po terminie planowanego wprowadzenia stanu wojennego, cesarski ukaz zapowiadający reaktywację Rady Stanu Królestwa Polskiego oraz utworzenie przymierzanej dla margrabiego Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.

Mimo wycofania się Gorczakowa z planów ogłoszenia 22 lub 23 marca 1861 r. stanu wojennego i stanu oblężenia, wiele wypracowanych rozwiązań i wyznaczonych w tym czasie celów zostało wkrótce osiągniętych i wcielonych w życie. Tak było m.in. w przypadku zapowiadanej w rozporządzeniach stanu wojennego likwidacji klubów i resurs miejskich.

⁸⁴ С. Панютин, *op. cit.*, s. 276.

⁸⁵ H. Lisicki, *Aleksander Wielopolski. 1803–1877*, t. 1, Kraków 1878, s. 174–175.

Postulat ten częściowo zrealizowano dwa tygodnie później, kiedy to 4 kwietnia 1861 r. gubernatorom cywilnym przekazano polecenie rozwiązania wszystkich delegacji obywatelskich oraz miejskich resurs, a kilka dni później, 9 kwietnia, z rozkazu namiestnika nakazano likwidację powstałych „dla utrzymania porządku” delegacji miejskich⁸⁶.

Podobnej realizacji doczekał się wcielony w życie 6 kwietnia postulat likwidacji Towarzystwa Rolniczego, który znalazł mocne wsparcie także ze strony nowego dyrektora Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Już 6 marca Wielopolski, kreśląc plan potrzebnych w Królestwie zmian i reform, domagał się „oczynszowania włościan z urzędu, równouprawnienia Żydów, rządu municypalnego w Warszawie i rozwiązania Towarzystwa Rolniczego”. Kilka dni później (14 marca), przedstawiając „na piśmie [swój] program”, w ostatnim, ósmym jego punkcie powtórzył ostatnie żądanie⁸⁷. Przeprowadzona 6 kwietnia 1861 r. akcja zamknięcia Towarzystwa Rolniczego, największej wówczas pozarządowej organizacji społecznej w Królestwie Polskim⁸⁸, wywołała jednak zaskakujący władze rosyjskie sprzeciw społeczny. Wyrażono go m.in. na zorganizowanej dwa dni później wielkiej manifestacji ulicznej w Warszawie, zakończonej interwencją wojsk i masakrą, w której zabitych zostało ok. 100 osób i rannych ok. 200.

Konsekwencją krwawych wydarzeń kwietniowych było ustanowienie niektórych rygorów zniemiennych dla stanu wojennego. Postawione w bojowej gotowości wojska wyprowadzono na ulice, nakazując im biwakowanie w namiotach na placach stolicy. Wprowadzono dodatkowo liczne ograniczenia dla mieszkańców miasta⁸⁹. Mimo wywieranej w tym czasie presji namiestnik sprzeciwił się jednak odnowieniu pomysłu wprowadzenia stanu wojennego. Demonstrując w tej sprawie przed rosyjską generalicją swoje zdecydowane stanowisko, na zwołanej zaraz po tragicznych wydarzeniach kwietniowych naradzie wojennej miał odwagę przy milczącej dezaprobacie zgromadzonych powiedzieć: „Wiem, że wielu z was pragnie ogłoszenia w mieście stanu wojennego, ale ja uważam to za niemożliwe”⁹⁰.

⁸⁶ Zob. *Ruch rewolucyjny w 1861 r.*, s. 33, 35, 40, 42, 44, 58, 65, 67, 75, 84, 96, 125, 187; W. Przyborowski, op. cit., t. 2, s. 376; F. Ramotowska, *Rząd carski*, s. 85.

⁸⁷ Zob. H. Lisicki, op. cit., s. 174–175.

⁸⁸ Szerzej na temat Towarzystwa Rolniczego, zob. W. Grabski, *Historia Towarzystwa Rolniczego 1858–1861 r.*, t. 1–2, Warszawa–Kraków 1904; S. Kieniewicz, *Między ugodą a rewolucją. Andrzej Zamoyski w latach 1861–1862*, Warszawa 1962; П.П. Карцев, op. cit., s. 548–550.

⁸⁹ П.П. Карцев, op. cit., s. 550.

⁹⁰ Н.П. Синельников, op. cit., s. 50; F. Ramotowska, *Rząd carski*, s. 80.

W kwietniu zrealizowano także pochodzący sprzed kilku tygodni zamysł Górczakowa odnowienia struktur i stanowisk naczelników wojennych. Jednym z pierwszych powołanych na ten urząd był wskazany w projektach stanu wojennego gen. Chruszczow, który najpierw 7 kwietnia 1861 r. został mianowany naczelnikiem wojennym miasta Lublina i powiatu lubelskiego, a następnie 10 kwietnia naczelnikiem wojennym całej guberni lubelskiej⁹¹. Kolejne dwie kwietniowe nominacje generałów Szepieliewa i Oppermana na urzędy płockiego i radomskiego naczelnika wojennego także brały swoje źródło z pierwotnych planów ogłoszenia stanu wojennego.

Zapewne wiele podobieństw do marcowych wytycznych odnaleźć można także w treści specjalnych instrukcji wydanych w kwietniu naczelnikom wojennym⁹². Jeszcze więcej analogii w regulacjach prawnych nasuwa się przy zestawieniu marcowego projektu z sierpniowymi projektami ogłoszenia stanu wojennego na Ziemiach Zabrzanych oraz z jego październikową wersją w Królestwie Polskim. Stwierdzić zatem można, że przygotowany w marcu, lecz ostatecznie odłożony na bok plan ogłoszenia stanu wojennego i stanu oblężenia miał istotny wpływ na modyfikacje i zmiany ustrojowe przeprowadzone w Królestwie Polskim wiosną 1861 r.

⁹¹ J. Tomczyk, *Rozkazy gen. Aleksandra Chruszczowa naczelnika wojennego oddziału lubelskiego z lat 1863–1864*, RHum 24, 1976, 2, s. 138; F. Ramotowska, *Rząd carski*, s. 86–87.

⁹² Zob. F. Ramotowska, *Rząd carski*, s. 87–88.

Aneks

**Rozkaz do 1. Armii Czynnej z marca 1861 r.
o wprowadzeniu w Warszawie stanu oblężenia**

(Составлено покойным наместником князем Горчаковым и подписано 9 марта 1861 [г.] и отпечатано, но, по совещанию в тем управление 10 марта остановлено).

К приказу 1-й Армии 1861 года, за № ...

Не взирая на все старания властей и благонамереннейших граждан, беспрестанные происки и подстрекательства возмутителей поставляют город Варшавы в такое положение, что необходимы особые меры для ограждения спокойствия мирных обывателей города.

Вследствие сего и с Высочайшего разрешения, *город Варшава с предместьями объявляем в осадном положении.*

На сем основании, все жители без изъятия подлежат Военному суду, по правилам в Военно-Уголовных законах постановленных, за следующие преступления:

а) Бунт и возмущение, или склонение к оным; б) неповиновение, или склонение к неповиновению; в) запрещенные сходбища и тайные общества, принадлежность и участие в оных, и г) разбой, грабеж и насилие.

Вследствие объявления города в осадном положении, ко всенародному сведению объявляется следующее:

- 1) Собираться без нужды на улицах и площадях не должно; всякие скопища, по требованиям Полицейских или Военных властей, должны немедленно расходиться; за неисполнение после трех предуведомлений, одно за другим сделанных, скопища рассеиваются силою.
- 2) Местная полиция и военные патрули, вправе останавливать тех, которые ими признаются подозрительными и обращать их к Военной власти.
- 3) Лавки, шинки, баварни и кофейни должны быть заперты не позже 10-ти часов вечера.
- 4) Всякие собрания в публичных или частных домах, кои будут признаны вредными местною властью, должны быть немедленно прекращены.

- 5) Обыкновенные публичные собрания, театральные и другие публичные представления на время осадного положения прекращаются.
- 6) Воспрещается ходить по улицам имея при себе оружие, кроме принадлежащего мундиру.
- 7) На основании 204 статьи, книги I Военно-Уголовного Устава, издание 1855-го года, сопротивление воинской силе, вынуждающее ее употребить оружие, не подвергает оную ответственности за последствия.
- 8) Воспрещается ходить по улицам без освещенных фонарей после 10-ти часов вечера; идущих после этого времени без фонарей, патрули будут задерживать и отправлять в Управление города Варшавы.
- 9) Хозяева домов не должны давать пристанища никому из таких людей, чьи виды не будет явлены в Полиции.

Впрочем, по невозможности исчислить все меры, к которым ведет осадное положение, предваряется, что всякий беспорядок со стороны жителей должен непременно вызвать экстренные энергические меры противу всякого участника в беспорядке.

Жители города Варшавы! Повторяю вам, не вдавайтесь в обман злоумышленников, которые ведут вас к гибели, не дорожа жизнью вашего и ваших семейств. Благоразумием, точным исполнением приказаний Начальства ускорьте то время, когда мне можно будет ходатайствовать у Государя Императора дозволение снять осадное положение с города.

Главнокомандующий 1-ю Армию и Наместник Царства Польского, Генерал-Адъютант Князь Горчаков 1-й.

Марта ... дня 1861 года.
Варшава

(oryginał, druk)

Źródło: „Распоряжения наместника Царства Польского князя Горчакова с объявлением указа Александра II от 25 февраля 1861 г. о введении в Царстве Польском военного положения (копия) и о введении в г. Варшаве осадного положения”, Государственный Архив Российской Федерации, ф. 109 Секретный Архив III Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, оп. 2а, д. 364, к. 9–10.

Streszczenie

W marcu 1861 r. z inicjatywy namiestnika Michaiła Górczakowa przygotowane zostały plany wprowadzenia stanu wojennego w Królestwie Polskim oraz stanu oblężenia w Warszawie. Ustanowienie rządów wojskowo-policyjnych miało zapobiec dalszej eskalacji wystąpień antyrosyjskich. Kilka dni wcześniej doprowadziły one do rozlewu krwi na ulicach Warszawy (27 II 1861) oraz do powołania Delegacji Miejskiej, która w skierowanym do cara Aleksandra II adresie domagała się przyznania Polakom większych swobód narodowych. Przygotowane rozkazy i odezwy wprowadzające stan wojenny i stan oblężenia tuż przed ogłoszeniem zostały odwołane. Powodem tej decyzji było znalezienie przez Górczakowa kompromisu w sprawie rozwiązania Delegacji Miejskiej oraz sposobu na rozładowanie napięcia społecznego. Niemniej jednak część przewidzianych na czas stanu wojennego ograniczeń swobód obywatelskich wprowadzono w życie kilka tygodni później. Przyjęte rozwiązania nie uchroniły jednak Królestwa Polskiego przed wprowadzeniem stanu wojennego, który ostatecznie pół roku później został ogłoszony przez nowego namiestnika Karola Lamberta (14 X 1861).

Podstawą źródłową artykułu jest szczerkowo zachowana dokumentacja urzędowa centralnych władz Królestwa Polskiego, przechowywana w moskiewskim Archiwum Państwowym Federacji Rosyjskiej. Do tekstu dołączony został aneks źródłowy: „Rozkaz do 1. Armii Czynnej z marca 1861 r. o wprowadzeniu w Warszawie stanu oblężenia”.

Martial Law in the Kingdom of Poland (1861). First Rehearsals

In March 1861, on the initiative of Governor Mikhail Gorchakov, plans were drawn up to impose martial law in the Kingdom of Poland and a state of siege in Warsaw. The establishment of military and police rule was intended to prevent further escalation of anti-Russian riots. A few days earlier, they had led to bloodshed on the streets of Warsaw (27 February 1861) and to the appointment of a City Delegation, which, in an address to Tsar Alexander II, demanded that Poles be granted greater national liberties. However, the prepared orders and proclamations imposing martial law and a state of siege were cancelled just before the announcement. The reason for this decision was that Gorchakov found a compromise on the dissolution of the City Delegation and a way to relieve social tension. Nevertheless, some of the restrictions on civil liberties provided for the period of martial law were introduced a few weeks later. However, the adopted solutions did not protect the Kingdom of Poland from the imposition of martial law, which was finally declared by the new Governor Karl Lambert six months later (14 October 1861).

The article is based on the official documents of the Polish Kingdom's central authorities preserved in fragments and stored in the Moscow State Archive of the Russian Federation. A source appendix to the text presents the "Order to the 1st Active Army of March 1861 to impose a state of siege in Warsaw".

Bibliografia

Edycje źródłowe

- Dziennik Praw [Królestwa Polskiego]*, t. 15 [Warszawa 1834], t. 34 [Warszawa 1844].
Powstanie styczniowe. Materiały i dokumenty, t. 5: *Korespondencja namiestników Królestwa Polskiego z 1861 roku*, oprac. Tamara Fedosova, red. Stefan Kieniewicz, Il'â Miller, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964.
- Ruch rewolucyjny w 1861 r. w Królestwie Polskim. Manifestacje na prowincji*, red. Stefan Kieniewicz, Il'â Miller, oprac. Krzysztof Groniowski, Klementyna Morawska, Wiktoria Śliwowska, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963.
- Tomczyk Józef, *Rozkazy gen. Aleksandra Chruszczowa naczelnika wojennego oddziału lubelskiego z lat 1863–1864*, „Roczniki Humanistyczne” 24, 1976, 2, s. 137–194.
- Висковский Антон Иванович, *Полный систематический указатель свода военных постановлений изд. 1859 и 1869 гг. и краткий указатель свода законов Российской империи*, Санкт-Петербург 1894.
- Всеподданнейший отчет о действиях военного министерства за 1861 год*, Санкт-Петербург 1863.
- Донесения кн. М.Д. Горчакова и повеления Александра II в 1861 г.*, „Русская Старина” 36, 1882, 12, s. 553–584.
- Истомин Владимир Аввакумович, *Военное положение в Царстве Польском во время мятежа 1863 года и его последовательные видоизменения. С приложением документов*, Москва 1903.
- О военном положении в Царстве Польском. Речь члена Государственной Думы депутата от [города] Варшавы Ф.И. Новодворского*, Санкт-Петербург 1907.
- Рейнке Николай Михайлович, *Очерк законодательства Царства Польского*, Санкт-Петербург 1902.
- Сборник циркуляров военно-полицейского управления в Царстве Польском. 1863–1866 годов*, Варшава 1867.
- Свод военных постановлений, cz. 5, Устав военно-уголовный*, ks. 1–2, Санкт-Петербург 1855.
- Список генералам по старшинству. Составлен по 13-е марта 1861 года*, Санкт-Петербург 1861.

Opracowania

- Bender Ryszard, *Ludność miejska Lubelskiego w akcji przedpowstaniowej w latach 1861–1862*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1961.
- Chimiak Łukasz, *Gubernatorzy rosyjscy w Królestwie Polskim 1863–1915. Szkic do portretu zbiorowego*, Funna, Warszawa 1999.
- Demidowicz Tomasz, *Carska polityka ustępstw wobec społeczeństwa Królestwa Polskiego w okresie odwilży posewastopolskiej (1856–1860/1861)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia” 46/47, 1991/1992, s. 229–260.

- Giller Agaton, *Manifestacje Warszawy 1861 r.*, wyd. Justyn Sokulski, Księgarnia Romana Jasielskiego, Stanisławów 1908.
- Górac Artur, Kozłowski Jan, Latawiec Krzysztof, *Słownik biograficzny gubernatorów i wicegubernatorów w Królestwie Polskim (1867-1918)*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2015.
- Grabiec J. [Dąbrowski Józef], *Powstanie styczniowe 1863-1864*, Wydawnictwo J. Mortkowicza, Warszawa-Kraków 1921.
- Grabowski Edward, *Z dziedziny teorii i praktyki stanów wyjątkowych*, Gebethner i Wolff, Warszawa 1911.
- Grabski Władysław, *Historia Towarzystwa Rolniczego 1858-1861 r.*, t. 1-2, Gebethner i Wolff, Warszawa-Kraków 1904.
- Groniowski Krzysztof, *Dowództwo rosyjskie wobec manifestacji warszawskich 1861 roku*, „Przegląd Historyczny” 52, 1961, 4, s. 724-740.
- Historia państwa i prawa Polski*, t. 4: *Od uwłaszczenia do odrodzenia państwa*, red. Juliusz Bardach, PWN, Warszawa 1982.
- Kieniewicz Stefan, *Między ugodą a rewolucją. Andrzej Zamoyski w latach 1861-1862*, PWN, Warszawa 1962.
- Kieniewicz Stefan, *Warszawa w powstaniu styczniowym*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1983.
- Komar Julian, *Warszawskie manifestacje patriotyczne 1860-1861*, PWN, Warszawa 1970.
- Konn Henryk Apolinary, *Prawa wyjątkowe*, Gebethner i Wolff, Warszawa 1909.
- Kozłowski Jan, *Bałtowie na wyższych i średnich szczeblach administracji Królestwa Polskiego w latach 1863-1914* (w związku z artykułem Łukasza Chimiaka, *Kariery tzw. Bałtów w rosyjskiej administracji Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX w.* PH t. LXXXVIII, 1997, z. 3-4), „Przegląd Historyczny” 90, 1999, 2, s. 189-208.
- Lisicki Henryk, *Aleksander Wielopolski. 1803-1877*, t. 1, Czas, Kraków 1878.
- Manifestacje warszawskie w 1861 r. Z dodatkiem „Śpiewów nabożnych” (1861)*, Gebethnera i Wolff, Warszawa 1916.
- Okolski Antoni, *Wykład prawa administracyjnego oraz prawa administracyjnego obowiązującego w Królestwie Polskiem*, t. 2, Redakcja Biblioteki Umiejętności Prawnych, Warszawa 1882.
- Próchnik Adam, *Rządy wojennych generał-gubernatorów w epoce stanu wojennego*, w: Adam Próchnik, *Studia z dziejów polskiego ruchu robotniczego*, wybór Krzysztof Dunin-Wąsowicz, Książka i Wiedza, Warszawa 1958, s. 343-392.
- Przyborowski Walery, *Historia dwóch lat. 1861-1862. Część pierwsza. Rok 1861*, t. 2: *Styczeń-maj*, Kraków 1893, t. 3: *Czerwiec-grudzień*, Wł.L. Anczyc, Kraków 1894.
- Ramotowska Franciszka, *Rząd carski wobec manifestacji patriotycznych w Królestwie Polskim w latach 1860-1862*, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków 1971.
- Ramotowska Franciszka, *Warszawa przedstyczniowa. Przebudzenie: „rewolucja moralna”*, oprac. Dorota Lewandowska, Małgorzata Osiecka, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa 2018.
- Ramotowska Franciszka, *Zarząd Wojennego Generał-Gubernatora Warszawskiego*, w: *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zasobie*, t. 2: *Epoka porozbiorowa*, red. Franciszka Ramotowska, DiG, Warszawa 1998, s. 427-432.

- Rutkowski Marek, *Kontrola społeczeństwa Królestwa Polskiego w pierwszych latach po upadku Powstania Listopadowego*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 17, 2004, s. 37–53.
- Sobociński Władysław, *Represje wojskowo-policyjne i stan wojenny w Królestwie Polskim 1861–1862 r. (na marginesie pracy F. Ramotowskiej, Rząd carski wobec manifestacji patriotycznych w Królestwie Polskim w latach 1860–1862, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971)*, „Przegląd Historyczny” 64, 1973, 2, s. 389–402.
- Берг Николай Васильевич, *Записки Н.В. Берга о польских заговорах и восстаниях. 1831–1862*, Изд. „Русского Архива”, Москва 1873.
- Биографический словарь. Высшие чины Российской Империи*, т. 1, Москва 2017, т. 4, Москва 2019.
- Гейрот Александр Федорович, *Описание восточной войны. 1853–1856*, Санкт-Петербург 1872.
- Гессен Владимир Матвеевич, *Исключительное положение*, Санкт-Петербург 1908.
- Карцев П.П., *Варшава в 1860 и 1861 гг. (воспоминания)*, „Русская Старина” 36, 1882, 12, s. 535–552.
- Милютин Дмитрий Алексеевич, *Воспоминания. 1860–1862*, Москва 1999.
- Панютин Степан Федорович, *События предшествовавшие восстанию в Польше в 1861 г. (Записка С. Панютина)*, „Русская старина” 110, 1902, 5, s. 263–284.
- [Рожнов Евгений Петрович] *Некролог*, „Варшавский дневник” 1875, 61, s. 258.
- Синельников Николай Петрович, *Записки сенатора Н.П. Синельникова*, ч. 5. (Продолжение), „Исторический Вестник” 60, 1895, 4, s. 45–57.
- Чуров Владимир Евгеньевич, *России верные сыны. Подсчет генералов Феньшау*, „Русский пионер” 2013, 3(36), s. 147–150.

Biogram: Prof. dr hab. Stanisław Wiech, Instytut Historii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, kierownik Zakładu Historii XIX w.; zainteresowania badawcze: historia społeczno-polityczna ziem polskich i Rosji XIX w., dzieje Ziem Zabrzanych, rosyjskiej biurokracji, służb policyjnych (żandarmerii, ochrony), mniejszości wyznaniowych i narodowych; kontakt: stanislaw.wiech@ujk.edu.pl.

Author: Stanisław Wiech, Prof., Institute of History, Jan Kochanowski University in Kielce, Head of the Department of Nineteenth-Century History; research interests: socio-political history of the Polish lands and Russia in the nineteenth century, history of the Polish “Stolen Lands”, Russian bureaucracy, police services (gendarmierie, ochrana), religious and national minorities; contact: stanislaw.wiech@ujk.edu.pl.